

2995-2997

181.99-5

M-38

ՀԱՅԻ ԿՈՒՐԻԿԵՐՆ ՊԵՏԵԼՈՐՆԵՐԻ

ՎՐԱ ՏՈՒ ԹԵ ԽԵ ԽԵ ՎՐԱ

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ե. Խ. Ա. Տ. Տ. Ա. Ր. Ե. Կ.

Հ. Ե. Հ.

ԼՈՇԻ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՀՈՐՆԵՐՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Վ Ի Ե Ն Ա Ա

ՈՒ Խ Ե Ւ Ա Ր Ե Ա Յ Ա Տ Կ Ե Ր Ա Յ Ա

1925

ՏԸՆ. 825)

ԼՈՒԻԻ ԿԻՒՐԻԿԵԱՆ ԹԱԳԱՀՈՐՆԵՐՈՒԻ

Պ. Ա. Տ Ա Խ Թ Ի Խ Ա Բ

ԴՐԱՄ

Հ. ՊԵՏՈՂ ՄԱՎԱՏԱՅԱՆ

ԱՐԵՎԻ ԱՐԵՎԻ ՀԱՅ

Վ Ի Ե Ն Ա Ա

ԱՐԵՎԻ ԱՐԵՎԻ ՀԱՅ Տ Ա Խ Թ Ի Խ Ա Բ

1925

23848-44-4

11718-67

Մեր թանգարանի հայկական որոշ-
ները աշքէ անցնելու ժամանակ ուշադրու-
թիւնս գրաւեց Կորիկէի որամբ։ Այս տիֆթ
տուաւ ինծ քրքրելու հայ պատմագիրներու
հասուկոր յիշատակոթիւնները Կորիկէի
մասին։ Չեռիս տակ զույ բաւական նիւթ
կազմելու Կորիկեանց ամրողական պատ-
մաթիւնը, զոր կը ներկայացնեմ այսու
զիսութեան, համոզած ըլլալով որ եթէ
ոչ մեծ զէթ փոքրիկ ծառայոթիւն մը մա-
տոցած կը ըլլամ Հայոց պատմաթեան ու-
տամոսափոթեան։ Միայն այսպիսի մենա-
գրաթիւններով է որ պիտի յաջողի Հայոց
պատմոթեան հոյակառ կերտուածքը կա-
ռուցանել։ Փափազ էր կցել ոստմաս-
սիրութեանս աշխարհագրական համառօտ
տեսութիւն մը Կորիկեան իշխանութեան
զատամասին վրայ, բայց ստիպուած ըլ-
լալով բացակայիլ Վիեննային, հրաժարե-

ցայ ծըսպրես, որուն կը յատամ՝ անդրադառնալ ուրիշ առթիւ մը:

Մասնաւոր պարտականութիւն կը զգամ նաև հրապարակաւ խորին չնորակալութիւնու յայտնել “Հանդէս Ամսօրեայ, ի մեծարդոյ խմբազրապետ” Հ. Ռ. Վ. Ալինեանին, որ իւր խորհուրդներով ուղղեցոյց եղաւ ինձ ազնուարար:

ՀԵՂԻՆԵԿՔ

Յ Ա Դ Ա

47

Հնդ Խանութ տեսաւթիւն	2
1. Գուրզէն Ա. 980-989	21
2. Դամբյու Շահնշահ 989-1048 և Սարգս 1089	38
3. Կիւրիկ Ա. 1048-1089 և Գաղիկ 1039-1058	49
4. Դամբյու Բագաւուր Մահմադիրդի 1089-1145 և Երսու Բագաւուր Առևուշի 1089-1145	56
5. Կիւրիկ Բ. 1145-1185	62
6. Երսու Բ.	71
7. Ալաքարին Ա. 1192	75
8. Կիւրիկ Գ. 1232	76
9. Փաթլաման, Թագիպողին Ալաքարին Բ.	77
10. Մարգիս	78
Կայսերի մէջ Հայոց զիւկաւագիւր Այլիրիկնան անէն	83
Կորիկ Կիւրիապաղտին պրամը	88
Վազայուցակ Կիւրիկնան տուն	95

I. 0 Ա Բ

ԵՒ ԿՈՒՐԻԿԵԼՆ ՀԱՅ ՏԵՂՐԵՑՈՒԽԻ ԾԵՎ ԳԵՏՄԱՆ ԹԻՒՆԻ

Բագրատունի տան կիւրիկեան միւզը
աւելի քան հարիւր տարի իշխաց Լուսիի մէջ,
թէեւ Անիի հայ կենդրունական պետութեան
գերիշխանութեան տակ, բայց իրրեւ հերեւա-
կաց թագաւորութիւն մը: Հայոց պատմութեան
մէջ խաղաց անիկա կարեւոր գեր մը եւ զոր-
ծեց նշանակալից աղդեցութիւն հայ կեանքի
վրայ քաջաքակ թական տեսակէտով: Ենզիս
ծագման զարգացման եւ անկման մասին չկայ
տակաւին գոհացուցիչ աշխատառթիւն, թէեւ
տոհմային պատմագրութիւնն եւ երկրին հին
կոթողները պահպանած են բաւական տատզէ
այսպիսի աշխատառթեան մը համար: Պիտի
փարձենք հետագայ էջերուս մէջ տալ հա-
մառատ ամփոփում մը այսպիսի անմշակ, մաս-
նաւորապէս կիւրիկեան ցեղին վերաբերեալ
նիւթերու, յուտով թէ ոգտակար պիտի ըլլայ
այն առաջային կառուցանելու: Հայոց քննական
պատմութեան մը կերտուածքը:

Առ զզակին մեր Նիսիթին մերձենալէ յառաջ
կարեւոր կը համերինք հարեւանցի ակնարկով
մը ծանօթացնել այն գուտառամասին անցեալ
պատմութիւնը, որ Ժ—Ժ. Դարերուն հող եղաւ
Ախրիկեան վորբրիկ թագուորութեան:

Ա.

Լոսի - Տաշիրք վերաբերելով դուզարաց
նահանգին, անոր անցեալը սերտ կապուած է
նահանգիս պատմութեան հետ:

Դուզարաց՝ հիւսիսային Հայաստանի այս
նահանգը իրրեւ միջաւահման վրաց եւ Հայց,
երկու գրացի ազգերուն համար գարերու
ընթացքին կուտախնձոր նկատուած էր: Երբ
կը զորանար մէկ կամ միւս կողմը՝ կը սիրանար
անոր: Այսպէս հնագոյն շրջանին:

Սարարուն կը յիշէ դուզարացը՝ իրրեւ
կուրի մէկալ կողմը գանուազ արդաւանգ երկիր
մը, զոր Արտաշէս եւ Զարիսազրիս (1904ն
ետքը Ե. Ք. Ք.): Աշարջքի եւ Տայոց երկրին
հետ վրաց ձեռքէն առած էին¹: Տիգրան Անձ
առնցունէ² կազմեց սահմանակալութիւն մը իր
ակրութեան հիւսիսային սահմանը պաշտպա-
նելու եւ զրաւ զոյն բգեաշխի մը իշխանու-

¹ Տես Հիւսիսան, Հին Հայոց ակադեմիական համարը,
կը 113:

² Marquart, Erzählahr, Berlin 1901, կը 95: 165
եւ շաբախ:

թեան տակ, զոր Աղ սթանդելոս¹ բգեաշխ
“Ի Մասրմաց կողմանէն կը կուէ: Արշակ թի
ժամանակ գուռառիս իշխանները ապստամբեցան,
որոնց մէջն վաւսառու² կը յիշէ Գուգարաց
բգեաշխը եւ ասոր հետ Զոր եւ Եղիզ զա-
ւաներուն աէրերը, եւ անցան Այսաց, բայց
քիչ վերջ Առշեղ զանձնը նորէն եւս առն-
լով՝ Պատայ հայտակեցուց՝ յառաջուած պէս
Կուրը՝ Հայոց եւ Այսաց մէջ սահման օրոշերով:
Հայտատանի բաժանման տաճն 387 թ., գու-
գարք Այսաց անցաւ եւ Այսաց աշխարհին հետ
պարսից գերիշխանութեան տակ մեաց մինչեւ
591³. Առաջէս Խորենացի⁴ կը յիշէ Ախհրան
քը (իրր 330 և ք.), որ Էր “առաջօրդ
Այսաց եւ բգեաշխ Գուգարացոց”, և գարուն
սկիզբը Գուգարացոց, յատկապէս Տաշիրքի
աէր կը յիշաւակուի Աշուշա բգեաշխը, որ
Ա. Առշատոցի ասպեշտականը կ'ըլլայ, երբ ասիկա
բարոգութեամբ կը շրջէր Տաշիրքի կողմերը,
Հաւանորէն ասիկա եր նաեւ այն Աշուշան,
որ Այսաց անանց պատերազմն կը յիշուի իրրեւ
Գուգարաց բգեաշխ “այլ խելացի եւ խոր-
հրդական”⁵: Հայ Նախարարներու, Այսաց եւ

¹ Աղ սթանդելոս: Պատմութիւնն: Անհնկարիչ 1862.
Էլ 107. 650:

² Փառառու թիզ զանդ: Պատմութիւնն: Հայոց: Ա. հ.-
հետինի 1837. Էլ 150. 211:

³ Հիւրցման, անդ. Էլ 114:

⁴ Առաջ. Խոր. Պատմ.: Հայոց: Ա. հետին. 1865. 191:

⁵ Աշուշայի Նիկողոսութ անս Հ. Կ. Անդիկան: Հայո-
ւուն. 1907. Էլ 121-126 և 294-300:

Աղուանից թագաւորելերու հետ Աշուշա բդեաշ-
իրն ալ կանչւածցաւ Յազիկրու թ.ի մաս-
եւ ասիկա էր որ խորհուրդ կու առար արտա-
քառա ուրածալ քրիստոնեաթիւնը ։ որպէս
զի կարենան հայրենիք վերագառնալ ու պաշա-
պանել անաւրանն ժաղովութեւը ։ Խայց երր
նախարարները անօր խորհրդեան հետեւելով
ազատեցան ու վերագարձան հայրենիք՝ Յազ-
իկրու պատց եւ Աղուանից թագաւորելերուն
հետ զԱշուշա ալ /թ մաս պահեց (Փարա.
էջ 191)։

Հազիւ 455թ հրաման ստացաւ վերա-
գառնալ¹, եւ ընծայ ալով կրցաւ իրեն հետ
առնուլ վեռայշխից Հմայեակ Ասմիկանեանին
(Ասրդանի եղբար) Վահան, Վասոկ եւ Այտա-
շես որդիները, զորովր Աստակ Ախենի Պարա-
կասան զրիած էր մահուան զատազարտել
աւլու։ Աշուշա բերաւ զանոնի Գողազը եւ
յանձնեց իրենց մար Զախիթն, իւր կնոջ՝
Անուշիւ ամի քրոջ, որ բդեաշխիս մաս կ'առյուկր։
Այս մանրամասնութիւնները, որ կը հազորզեն
հայ պատմազիրները Աշուշայի մասին յերեւան
կը բերեն մի եւ նոյն ժամանեակ ։ թէ թւզեւ
սերու էր յարաբերութիւնը Գողազաց եւ
Հայոց մեջ ։ ու միայն արենակցական կազմվ
կազման էին անոնի Ասմիկանեան նախարարա-
կան առն հետ, այլ եւ քաղաքական խնդիր-
ներու մեջ միասիրու եւ միաբան էին Հայոց

¹ Կ. Պար Պարահայք, Պատմ. Հայոց, Վ. Անհան. 1873. 46, 185.

հետ. Հաւասարապես շահագրգումած հասարակաց ճակարագրեն: Աւ արդէն Տաշիրը իւր Յուրառաւ մայրաբազում, ուր էր առաջն թղելինք, բնակչութեան մեծագոյն մասով հայկական էր, հայ եպիսկոպոսներով: Խոյն խակ եկեղեցւոյն որաշառական լեզուն հայերէն էր: Ըսկէ յայտնի է որ Պատգարաց յարարերութիւնը Հայ ոցհետ աւելի անձուկ էր քան որ Վրաց հետ, թէեւ իրեն երկու ոշխարհաց սահմանագլուխ հաւասարապես կարեւոր նշանակութիւն ուներ երկու ազգաց յարարերութեանց համար, այնպէս որ Պատգարաց մայրաբազուն Յուրառաւ, Հայոց և Վրաց յարարերութեանց ողակը կը կազմեր¹:

Պատգարը 591ի գաշինքով (ընդ մը խորովու և Մարիայ) անցաւ Յունաց և թէեւ 602 ին խորով կրկին իւր սահմանն ըրաւ, սակայն 624—628 Հերակլի արշաւածուներուն հետեւ ոթեամբ՝ գարձեալ Յունաց անցաւ:

Այսուհետ Պատգարը մամանակ մը մասց Վրաց իշխանութեան տակ մինչեւ որ Արարացիները տիրապետելով Հայաստանի և Վրաստանի, տիրեցին Պատգարքին ալ, թէպէտ 782 ին Ամրատ բազրատուն ոյն որդիները Տաշիրըն ու Աշոցը և հայկական ուրիշ գաւառներ մաքրեցին Արարացիներէն, սակայն շուտով բազմաթիւ արշաւածուներու և անօգործ:

¹ Այս ժամանակաշրջանի մեջ Հ. Կ. Ահմադով, Այրին կամ այլին կաց, Վիճակը 1910, էջ 87—90:

կոտորածներու ենթարկուեցան. թշոպէս թուղզայի արշաւանքը 850 ին, որ ահազին առերտմէն. կոտորած գործելէ եաբ, անհամար գերիներով թաղթատ դնաց, որոց մէջ էր Անդրդեալ Ստեփանոս կը, որ քրիստոնէաթիւնը շուրանալուն պատճառաւ. 854 ին բանահն մէջ Նահատակուեցաւ. Այլու հետեւ գուգարը ոկըսաւ. Հարկ զմարել թաղթատի ամիրապէաներուն. Պերեւատ գետին ձախ կողմն ինկողերկիրներն իրենց վրայ դրուած հարկը կը ցանձնելին Ցփղիսի ամիրայն, իսկ Ցաշիրը. Չորսինը եւ Արդահան ենթարկուած եին Հայաստանի ամիրայն, որ գուգին կը նառէր¹:

Այսպէս թէեւ թաղթատունեաց առաջին վորձն անյաջող անցաւ, սակայն անոնք չյուսահատեցան. Հետզհետէ զորանալով շատերկիրներ ձեռք բերին, որոց մէջ էր գուգարի մէկ մասը:

Աշաւ Ա. 886 ին հիմնելով թաղթատունեաց հարատութիւնը նուաճեց նաև գուգարքն ամրութութեամբ, ու իր եղբայրը զԱրաս անոր վրայ կառավար իշխան կարգեց. Թայք Արտասյ կառավարութենէն զոհ չմնաց գուգարքը: 888 ին ապրաւամբութեան զրոշը պարզեց մինչ Արտաս վանանդ գացած էր Խլբառումեր ցածցնելու: Այս անգամ գուգարաց ապասմբութիւնը նուաճելու. Համար Աշաւ Աթագաւորին կողմանէ զրկուեցաւ Ամրատ ար-

¹ Հ. Ժ. Հ. Հայութիան, Այսուհետեւ. Հայոց, Բ. Եջ. 408.

բայց որդին, որ խաղաղցնելէ եռք Շամշուլզէ
մեծ բերդին մեջ նատաւ իրը իշխան երկրին։
Յաջորդ տարին՝ Աշոտի մահուան լուրը ստիպեց
թագամատանդն իւր տեղը գուգարաց վրայ
վերաբացու զնել գնթունեաց ցեղէն երկու
եղբայրներ զգասակ և զԱշատ ու աճապարել
արքունիք դահ բարձրանալու (անդ թ. Հա.
703—708)։

Աւրողատականի կառավագան իշը՝ Օչին 896ին
Աւարիի մեջէն անցնելով ամէն կերպով ջանաց
Գուգարքի բնակիչները Ամրատի գևմ ապստամ-
բեցնել։ Բայց առնեք ոչ միայն Հաւանեցան, այլ
անմատչելի ամրոցներու մեջ հաւարուելով ստի-
պեցին որ Օչինը իրենց երկիրը թողու։ Ասիկա
ժառանիքի մեջ Տմոցին եւ Կվելի բերդերը պա-
շարեց, բայց չկրցաւ առնուլ, եւ վերադարձաւ
վանանդ։ 899ին Օչին Տմոցի գնաց եւ անկե-
րուգարքի վրային անցաւ Ծիրակ։ Այս միջնին
յարձակեցաւ Անորոդեաց գեւորգ Նահապետին
վրայ, զոր անօպատրաստ գանելով գերեց անոր
Արտեմ եղբայր Հետ, եւ տարաւ Փոյտակարան,
որ Նահապետակուեցաւ։

Օշինի մահու ընէն յետոյ առնոր եղբայրը
Աւատուի Աւրողատականի ամիրայ եղաւ, որ
թշնամունալով Ամրատին հետ 902ին անցաւ
Փոյտակարանի եւ Աւատիկյայէն Տաշիրք, Տաշրա-
տափ¹։ Ամրատ այս լսելով Տաշիրքի եւ Աշոցի²

1. Տաշրատափը Հիմոյ Քիշին կը կոչուի։

2. Հաւատիկյանորէն այժմ անոնց Դաշրատիկյանի եւ Դաշ-
րատիկյանը։

նեղ անցքերը բռնեց արեւելեան կողմէն, սա-
կայն Ըստուի իմանալով աճապարեց հարա-
արեւելեան կողմէն եւ մաս Ծիրակայ գաշտը:

907թ Ամրատ հանգիստ կ'առրեր Ցա-
շիրը մէջ, երբ քանի մը հայ նախարար զյաց
Ասրեներսն թագաւորին հետ գաւազրութիւն
մը կազմեցին զինքը սպաննելու, բայց թագաւորին
իմանալով զնաց Ծիրակ եւ ջարդեց ու ցրուեց
գաւազիրները: Յա սուի նորէն մասու Հայաստան
եւ Ամրատ իրեններէն լքուած՝ 909թ զարդով
անցաւ գու գարբին Օձուն պիտի եւ եղարչքի
անմատչելի այրերուն մէջ սպահութեցաւ: Յու-
ստի վերագարձաւ զուին իրեն հետ առնելով
Յավհաննես կաթողիկոս, իսկ Ամրատ գու գարբին
Ծիրակ անցաւ, ուր 910թ հաւաքեց իրեն հա-
ւասարիմ մնացած նախարարներն եւ իւր որ-
դիներու առաջնորդութեամբ զրկեց Յուստիին
վրայ. Ամրատին հետ միացաւ Անորդեաց ցեղն
ալ, բայց արդէն առաջին կոռույն թագաւորին
դէմ գաւաճանեցին եւ Յուստիի ձեռքը յանձ-
նեցին իրենց առաջնորդը՝ Մոշել արքայրդին:
Մէկ տարի եար Յուստի զարը զրկեց Տաշիրը եւ
կանգալու ասպատակելու: Այս երկարաւոեւ
կոհեներս վերջացան երբ Ամրատ Յուստիին
գերի բռնուեցաւ եւ զուինի մէջ զլիատուե-
ցաւ: Մարտինը բերին Օձուն եւ ամփափեցին
եկեղեցւոյ մօտ, ուր մինչեւ ցայտմ կանգուն է
մահարձանը:

Ամրատին յաջորդեց Աշոտ Բ. Երկաթ, որ
շուրջը հաւաքելով իւր քաջերը՝ տունց դա-

գարելու բոլոր քաղաքներն ու ամրոցներն ազատեց թշնամեաց ձեռքին, որոնց կարդին նաև գուգարք, զոր յանձնեց վերստին նախկին կառավարիչներուն՝ գնթանեաց երկու եղբայրերուն։ Բայց երկար շահեւեցին Աշու Երկաթի յազթութիւնները. Նախարարները լքեցին զինքը եւ սկսան իրարու հետ կռուիլ։ Երկիրը մնաց անօպաշտպան։ Այս ժամանակ, այս նիւթն՝ 917ին, Ծուռութիւնը զարդերը նորէն Հայոստան մտած եւ անզթարար կառարեցին չութացողները։

Գնթունի երկու վերահայցուները՝ Առաջի եւ Աշու յարմար առիթ համարելով արհամարհեցին Աշու Երկաթի գերիշխանութիւնը 921ին իրենք զիրենք անկախ հրատարակեցին։ Հայոց թագաւորը փութաց պատժել դու գարաց վատրանջութիւնը. թե՛եւ ի սկզբան Ծամշոյդէ մեն բերդին մէջ ամրացած ապստումը ները չկրցաւ նուաճել զիւրաւ, բայց Ասկուլիթ² բերդին քով կրցաւ խորառակել դու գարաց ոյժը եւ խոնարհեցնել։ Ափիսազաց գուրգէն իշխանին ներկայութեան, որուն զիւրած եր թագաւորը, կերուեցաւ հաշտութիւն։ Գնթունի եղբայրներն հաստատուեցան իրենց իշխանութեան մէջ։ Բայց քիչ վերջ Աշու Գնթունի սահմանակից թշնամիներու հետ մզած պատերազմի մը մէջ իշխալով, երկրին տէր եղաւ Առաջի առանձին, ունենալով իւր նիստը Ծամշոյդէ բերդին մէջ։

¹ Հիմայ կը կուտի Եղբայր, Եղբայրուի մաս։

Աւատկ գնիմաննի առկայն դեռ չեր խրա-
ռառած, վերստին ապստամբութեան ձեռնարկեց
ու. Ավելապաց Գուրզ էն մեծ իշխանին հետ միա-
ցաւ եւ խռատացաւ. Ըամշոյլդէ բերդը անոր բեր-
դերէն միոյն հետ փոխանակել: Աւատկն այս
պայմանը Գուրզ էն յանձն առաւ. եւ երդմամբ
խռատացաւ. Կառարել: Բայց առա գրտելով ձեր-
բակալեց զվարակ: Ըամշոյլդէի շուրջը ծագած
կոհաներն մանրամանօրէն կը պատմէ Յովհ-
կամոզիկոս: Գուրզէնի զարքերուն դէմ սղնու-
թիւն կը խնդրեն Աւատկեանք Հայոց թագաւու-
րէն. Աշուս կը հանեի բանակով, պարխապներու
առջեւ կը վանե Ավելապաց բանակը եւ կրկին
կը խաղաղէ Գուրզարաց երկիրը: Այս ապստամ-
բութիւնը նուաճելէ եաբ Աշուս՝ Աւատկ ոշխարհը
գնաց, զոր շատ կը սիրեր, ու այնահզ ալ արս-
տամբներէն մի քանին նուաճելէ եաբ՝ Ցիկ Ամ-
բամբ եւր իշխանութեան մէջ հաստատեց, որ
նոյն աեզրան կողմնանուահ չն էր:

Այսպէս Գուրզարաց եւ Աւատկ հահանգները
մեացին Հայոց իշխանութեան ներքեւ մինչեւ
Աշուս Գ., որ իւր որդին Գուրզ էն զրաւ թա-
գաւոր Ազատանից երկրին՝ առլով անոր Տա-
շիր, Ահուրդուազից Զորագետին, Կային, Կայձան,
Խորխոսունից, Բազկերու եւ ուրիշ շատ մը բեր-
դեր, որոնց Ահուրդ Ամալլութ ընդհանուր անունը
կու առն: Գուրզարաց եւ Արցախի այս փորբիկ
իշխանութիւնը Գառիթ Անհողնի ժամանակ եւ
վերջէն ասոր յաշորդին՝ Ահուրդիկ Ահատին աւե-
լի ընդարձակուեցաւ ու շէնցաւ եւ յընթաց

ժամանակի իրեն կցեց Տաւուշ, Գարգման, Փառիսոս, Կողմէ, Զօտ և եւն վայրերն, որ հետեւ ալ սահմանին մեջ կ'ամփոփուին. արեւելքեն Արցուանից աշխարհ կամ գանձակ գաւառ, արեւմուտքեն Աղարջը-Անարա, Հիւսիսեն կուր գետեւ, Հարաւեն Ծիրակ ու Այրարաս:

Անշուշտ ոնհաշտ վրացին լաւ աշոր պիտի չնայէր այս մեծ պատեշին, զար կը կանգներ Լոտիի հայ թագաւորաթիւնը իր առջեւ եւ որ մի անգամ ընդ միշտ պիտի ուստահացէր մայր Հայաստանը ըստ կամք ունենալութիւններէ եւ պիտի հաստատէր Հիւսիսային Խաչանգներուս անկախութիւնը Ական, երկարաւուն կոիւ մը Լոտիի թագաւորներու եւ զյաց մեջ, թնդես կը անենի Աիրականի խոսքերեն (Էջ 72). “Իսկ Աիրիկէ Շագրատանի որ ի Լոտ քաղաքէ, զանձնայն ժամանակա իւր կացեալ ընդդիմ զյաց ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր,” Ասկայն այս անգամ ալ անուած Այրացին որ պատուար կուռավ պիտի չկարենար աիրանալ այս գաւաններուն ու զիմեց խորամանկութեան եւ յարջողեցու. “Եւ, յետ մահուան (Աիրիկէ Ա.) զաւեալք ի զյաց որդիք Նորա՝ ելեալ ի առեն հայրենեաց զնացին ի ուարսիկա”, դասիթ եւ Արաս եւ առնուն ի նոցանե ի ժառանգութիւն զՏաւուշ եւ զՄածնարերդ եւ զայլ աեղիս. . . (Աիր. 72). Հու ալ հանգիստ չեն զ աներ. Քիչ

: Պարսիկ բանավ մը պիտի զարս պատմութիւները ըստ անգամ կը հասկնու Պարսիկ Խաչանի, որուն մայր բարձրացը էր պարսուս:

եւը ուարսիկները սկսած նեղել ու վերջապէս Տառուշ ամուր բերդը ձեռքերծէն առին, եւ Ախորիկներու ցեղը ստիպուեցաւ Առծնաբերդի մէջ ամփոփուիլ (Ախր., էջ 72 եւ Սամուել, էջ 133): Բայց կ'երեւայ թէ վերջէն կամ բարեկամութեամբ եւ կամ պատերազմով ախրեցին “Կոր Բերդին, ինչպէս որ Ախրիթ. Այրիւ (էջ 58) կ'ըսէ. ”Իսկ ի զարդէ թագաւորացն Բագրատունեաց մնացին ի Այրու եւ ի Առծնաբերդ եւ ի Կոր Բերդ, որք կալան զրազում գաւառու եւ շինեցին բերդս բազումաւ, թէպէս Դիմիտրէի՝ Այաց թագաւորին որդին Պատիթ այնքան բարեսրառութիւն ցուցանէր՝ մինչ զի առաքէր եւ կոչէր զթագաւորին Ախորիկէ Բ. (1185-ին) որդի Պատիթի (Անհողին) թագաւորին Բագրատունեաց, եւ խոստանոյր նմա զարձացանել ի նու զժառանձութիւն նորա, զոր նախնեացն իւրօց հանեալ էր ի նմանէ եւ այսպէս պարզեւոր յառարկէր զնա ժամագիր եղեալ նմա. (Հայուպատում Բ., էջ 389), սակայն տարածամբ մահը արդելք եղաւ արդարութեան հատուցման: Այնուհետեւ արտարարուած իրենց բնիկ հայրենիքնեն մնացին ժամանեակ մը սատր երկիր առանձին բերդերու մէջ. վերջին իշխանը կը յիշուի Արդիս որ որդի էր թագիազինի (1257ին): Իսկ թէ անկէ եւոք բնիչ եղաւ Ախորիկներու ցեղը, չի զիւցուիր. թէպէս շատ հաւատական է կարծել թէ զարարազի Անդիքներն, որով նմանապէս նոյն բերդերուն մէջ ամրացան էին, յառաջ եկած ըլլան Ախորիկնեան՝ Բագրատունի հայ ցեղին:

Բ.

Հ. Ա. Չամչեան, պատմ. Հայոց, թ. 1046,
առանձին զլիոնք մը խասելով Աղու անից պատ-
մաթեան եւ ոյն շրջանին վրայ ուր կիւրիկեան
թագաւորութիւնն ակիզը կ'առնուր, կ'ըսէ. "Այլ
յաղագո թագաւորուցն Աղու անից հայկազնեց
ոչ կամեցաք որոշադ յիշ ինչ կարգել. զի որ ինչ
բանք յինին զնոցանէ ի գիրս մեր, խոռն են յոյժ
եւ անսացդ . . . եւ աւանդեալ հասու կախը."
Ինչ որ Հ. Չամչեան զլացած է պատմել մեզի,
նոյնը ամբողջ զար մը լուս է: Կրու եաբը
չգանձուեցաւ մէկը, որ ամփոփեր ոյն "հասու կը-
ախը" աւանդութիւնները, որոնք վայրավասին
ցրուած են հին պատմչեներու քով եւ արձա-
նագրութեանց մէջ: Brosset¹ վրաց պատմու-
թեան ուսումնասիրութեան եւ ապա Լալայեանց²
Քորչալուի տեղագրութեան ունեին թէեւ գոր-
ծուած են խասիլ նաև Ավորիկեան ցեղին պատ-
մաթեան վրայ, բայց ոյն շատրւով միայն, որչափ

¹ Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Petersbourg 1851, կը 277
² ապահար սիր ու յան անհարութիւններ: Կայք: Monographie des monnaies arménienes, St. Petersbourg 1839, կը 30: Կայք: Description des monastères arméniens d'Haghpat et de Sanahin, St. Petersbourg 1863: Կայք: Les Ruines d'Asi histoire et description, St. Petersbourg 1860, առեց ու զար Բրոսետ միշտ անցուզովէ յիշուս-
կաթիւններ եւ տիսազութիւններ ունի Ավորիկեան թա-
գաւորութեան գոյս պրեթէ իւր բազոր զբութեանց մէջ:

³ Լուսութեանց Եղիացրական Հանգեւս: Մըսուլութ-
յանուս, 1901, կը 271:

իրենց ընտրած ծրագիրն կը ներեր, ոյն է հարեւանցիկ եւ քեզհանուր գծերով։ Անցողակի ակնարկներ նետած են այս նիւթերու վրայ նաև։ Ժալալեանց¹, Բարիսուշարեան², Առաւամ Բեկ Երզնկիանց³, Յարուժինեան⁴, Կիւտ Քչ. Աղանեան⁵, երբ Ախրիկեան թագաւորութեան առհմաններ միջամասին եղած՝ առած են վանքի մը, քաջարի մը, բերդի մը առարձանագրութեան մը նկարագրութիւնը։ Այսպէս նաև։ Ինձինեան⁶. Ալիշան⁷ եւ այլք։ Այս ակնարկները թեւեւ ձգած են լոյս Նիւթիս վրայ, մասնաւոնց աեղագ բական - հապ բական աեսակէւներով, բոյց պատմաթիւնն մնացած է առկաւին կարուտ մանր քննեւթեան։

Ինչպէս ըսմեց վերադաշն մեր Նոյառուին և աւելի հաւաքել Ախրիկեան ցեղի պատմութեան վերաբերեալ Նիւթիս, ապագայ խորագին ու..

¹ Ժալալեանց՝ Առաջապարհութան թիւն ի Մահմադական, Տիգրան 1842:

² Բարիսուշարեան՝ Պատմ. Աղանեանց, Ա. Համազ, Առաջարշագրաւ 1902, և Արքան, Բայրու 1895:

³ Առաւամ-Բեկ Երզնկիանց՝ "Հայիստանին անզարդիւն Հայութաց", Արքան 1886, էջ 444, 493, 518 և 1897, էջ 27, 68, 163, 213, 256, 300, 349. Ֆյուն Ակադեմիացի, Արք-Հայ - Գիլը - Գիլը Պ-:

⁴ Առաւամ-Բեկին՝ Եղբայրական Հայութ սկզբան, Արքան, 1898, էջ 23:

⁵ Կիւտ Քչ. Աղանեան՝ Հայութ Նորից, Շաբաթական աղքաութիւն, Լուսուց 1900, №. 1 և 2 և 1901, №. 2:

⁶ Ինձինեան՝ Առաջապարհութիւն Հին Հայութանի, Արքան, 1822:

⁷ Ալիշան՝ Հայութանուժ, Տեղացի Հայութ Մեծաց էւն:

առ մեասիրութեանց համար, քան վերընական պատմութիւնն հիւսել, որուն ժամանեակի չէ հասած տակաւին։ Ըստ զդալի և մեզի մանաւանդ Աբերիկեան թագաւորութեան ակզրնաւութեան մասին ժամանեակակից ազրիւրերու պահանութիւնը։

Ի՞նչ շարժառթագ, ի՞նչ նպատակի ծառայելու համար եւ երբ հիմնարկուեցաւ թագաւորութիւնը։ Ա հաւասիկ հարցումներ, որոնք առաջին վոյցիկեններ իսկ կ'եղին մեր առջեւ։

Հիւսիսային Հայաստանի այն երկրամասու զոր Տաշիրը կ'անուանենք, ինչպէս, պատմութեան ընթացքը Յուցուց, ի սկզբան՝ «բգեաշխ» եւ ապա՝ «կառավար իշխան», «վերակացու», «կողմապահ», յորդորշանքներն կրող առաջնորդներէ կը կառավարուեն։ 972 թունը յանկարծ «թագաւոր», ախտղառվ կը միշտ անոր ակրը Ուռ հայեցին։ Այս երեւ ըլթին մենաւթիւն տալու համար կարելի եր ենթադրեն, թէ հայ նախարարական կաղմը նոր կերպարանափառութիւն կրեց Բագրատունի տան որ ըստ որէ զարդ ացող նոր տիրապետութեան շրջանին։ Այդեամբ ոլ կը տեսնելու որ Հայաստանի ծայրագաւառները կամաց կամաց կ'անջատուին կենդրանական իշխանութենեն եւ թէ եւ անոր գերիշխանութեան տակ, բայց մէկ մէկ անկախ իշխանութիւններ եւ թագաւորութիւններ կը կազմեն։ Այսպէս Ատապարականի մէջ 908 իւ կը սկսի Արծրունեաց թագաւորութիւնը, Բասենքանանդ դաւառներու մէջ կը կանգնուի Ապրախ-

փոքրիկ հայ թագաւորութիւնը, նոյնպէս հետ-
զշեաւ Ախնիքի մէջ եւ կապանի մէջ, հռակ յե-
տոյ ժ. դարու վերջին քառորդին Տաշիրի մէջ
թագ կը կապէ գործք էն՝ Ամրատ ք. ի եղբայրը,
թողոնք միւս փոքրիկ իշխանութիւնները: Խաչա-
կը բաժնու էին տանը կենդրուածկան պետո-
թենէն՝ Անիի օրինաւոր թագաւորէն:

Դժուարին է պատասխանել: Առելիունոս
Օրոքելեան նոյնպիսի հարցման առջեւ կը պատ-
ճառարանէր՝ Ախնեաց անջառումն չքմեղելու
համար (էջ 219—220). * Առու Ախական որ ի
Հայկայ, երրեմն խառնեալ էր ընդ թագաւոր-
ական ցեղն Արշակունի եւ Պահլաւկայ, եւ
երրեմն ընդ Խազրաց թագաւորութեանն, եւ
հռակ յետոյ՝ ընդ Բագրատունին, բայց երրեք
ոչ ըմբառացան ի հայրենի տերութեանցն: Խակ
յետ յուզվ ժամանակաց՝ մինչ զուռն բացին
նախ Արծրունիքն եւ թագ կապեցին ընդդէմ
Ամրատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց եւ
Արքերանի Այսաց բգեցն, թագ կապեաց եւ
Աղուանին Համամ, մեծարէր Ափշինն զնառակ
Ախնի թագ կապել: Եւ նա ոչ կամեցաւ ապս-
տամբական անոն ժառնդել: Ըստ ի նուազել
տէրութեանն Բագրատունեաց եւ ի զար-
նալ ձեռինն խամայէլականի՝ հատեալ բաժա-
նեալ եղեն ամենոյն դահը զլիսաւոր նախարա-
բացին՝ Առապուրականին եւ Այսոցին եւ Աղուանից
եւ Զարոյդեացիքն որ Ափրիկեակըն կոչին, եւ
կարուցն եւ Աղեանդայն որ բասեանը կոչի:
առա Ամրատ՝ որդի Ասհակայ որդւոյ Աշոտյ...

յարեալ ի մեն ամեապէկն, որ էր ի գուզրէտ
 յԱւրագաւահան աշխարհի, նաեւ, յՈւոյ Ամբ-
 րայ, որ իշխէր եւ զրանն դարբանդոյ, եւս եւ
 Ալուանից տերանցն, որք վասն առաւել սիրոյ
 ծանուցանեն մեծի առշաւանին խորասանու, եւ
 հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն գեղեց-
 իկանաւակ եւ վայելը ազիտակ առնն հայկազնոյ
 Ամբուայ Ախնեաց տեառն: Եւ զի յայիմ ժա-
 մանեակի բազրատանիրն իշխէնի միայն Շիրակայ
 եւ Աւրագրատու մինչ ի գեղամ եւ մինչ ի յՈւ-
 տին եւ մինչ ի կարին եւ մինչ ի զարգորա-
 կանի առհմանն եւ մինչ ի շորոյդեան եւ մինչ
 ի գարզման, եւ Սիւնիր կտրեալ էր ի նո-
 ցանէ. վատն որոյ ոչ ինչ ըրէական մազս
 համարեցաւ Սմբատ: Զի եթէ Բազրաստո-
 նիրն, գերութեամբ իմ ածեալ էթն ի Հրաշէէ
 այլում արժանի զտան, ապա քանի եւս ա-
 ռաւել սոցտ անկ էր որ ի Հայկայ երեւելի հա-
 րազառաւթեամբ որդիք զհարս վրախանէիրով
 եւ ակրութեամբ եկեալ հասեալ էին մինչեւ
 զայժմ: Ի հարկէ ոյս արգարացուցումը լու-
 ծումն չէր պատմական գէոդքերու, որոնք քա-
 զաքազիտական-զիւանազիտական պատճառներ
 չենթագրեն: Թերեւա նկատուի ժամանակին
 մէկ հիւանդութիւնը, որ սակոյն գարձեալ ա-
 ռած արտաքին շարժառթի չէր կրնար վար-
 կել բոլոր ծայրագաւառները: Բազրատունի տան
 ուժի անուազելն, անցաւա զինաւոր ազգակ-
 ներէն մին էր. կենդրունական իշխանութիւնը
 բաւական ոչք չէր զգար՝ ի հնազանդութեան

պահելու այն կողմերը ուր ապառամբութեան
հորը միշտ վաս եղած էր, հակառակ կենդրո-
նական իշխանութեան բուռն միջնորդուն, ինչ-
պէս անուանեց: Այս խլրառամերն ալ ի կարգին
անշուշտ պարզապէս ուժ գոհութեան նշան չեին
հանգեց կենդրոնական իշխանութեան, անէն արտաքին գրգռապատճառներ ալ, ըլլան անուար
արտար կամ պարսիկ կամ յոյն եւ կամ վրացի
գրացիներէն: Աստիւապէս գոհութարքի համար
ամենէն առելի աչքի պիտի իյնան Տիգլասի, Ար-
դանուցի եւ Եփիազաց վրական իշխանութիւն-
ները, պանդ թշուպէս գեղպի քառենուզ անանդ: Նոյն-
պէս գեղպի Լոռի պիտի ողղէին իրենց մենքե-
նայութիւնները անհանգ ստացնելու կենդրոնա-
կան հայ իշխանութիւնը եւ ակարացնելու, քանի
որ անոր ուժեղացումը կը սպառնար իրենց շա-
հերուն: Դաեւ ներքին պատճառներն ալ, ինչ-
պէս բազրառունի տան ճիշդառումը եւ ա-
թոսի կոիւը գոյզն անմիտարանութիւն պիտի
շրայսցանէին նախարարական կազմին մէջ:

* Բառ անէ որ տիրենս, սկզբունքն անշուշտ
նան: Բազրառի կառավարութեան սկզբունքն
էր, որ չեր ուղեր բնաւ զարաւոյ Հայուստանի
մը գոյսութիւնը: Ուստի այս կամ այն պատճա-
ռուն ծայր տուած էր միանգ ամ անշառաման ոգին,
որ որէ որ առելի զարգացաւ եւ ճարակ գտաւ:

Տաշիրք առաջնեներէն չեր որ ջեռաւ այս
կրտերգ: Բայց ի սկզբան բոլորազին մեզմ ըն-
թացքաց: Աշու Աղորանծ կամ անոր որդին
*Տիեզերակալն: Ամբառ ջանացին իրենց սիրած

միշտավոյրն եւ Նախնեաց հանգստառեղին կարուած պահել արքունի տան հետ՝ խաղաղութեամբ բաժին հանելով զայն իրենց հարազատներ գուրգէնի, ինչպէս նման պարագաներու մէջ յառաջ եկած էր Կարսի թագաւորութիւնը՝ իրենց հօր Աշտար օրով։

Ինչպէս միւս մասնակի թագաւորները, Կոյնոպէս Տաշիրք-Ազուանիք իւր անկախութիւնն անմենալով ալ զօդուած մեոց կենդրուական իշխանութեան հետ։ Անոնք կապուած էին Անիի թագաւորութեան հետ մասնաւոր զինակցութեամբ, կ'ապրէին անոր հետ ՚ի հեազանութեան իրրեւ օրդի առ Հայր։ Ամէնքը կենդրուական իշխանութեան շահին կը ձգաէին եւ վերջնու ալ պատրաստ էր թիկունքէն մանր թագաւորութիւններու ոգնութեան հանելու։ Երբ Զմէնիկ Աշտար օգնութիւնն ուզեց ընդդէմ Տաճկաց, իրեն շաւրջը համախմբուեցան Նաեւ ՝ ամենայժե թագաւորացունցն Հայոց՝ ազատքն եւ իշխանքն եւ ամենայժե մեծ ամենքն աշխարհաց տանն արեւելից։ Նման գէպքիր պիտի տեսնենք Նաեւ պատմութեան ընթացքին։ Բայց թէ այս ՚իսազոյ թագաւորները, յիրականին ոգտական եղան Հայաստանի զարդացման եւ ուռնացման, այս մասին նպաստաւոր պատասխան չի տար պատմութիւնը։

Տաշիրք անկախութեան համաւ. Ժ. Պարու վերջին քառորդին։ Կոր թագաւորութեան շրջանը ի ակզրան հաւանագին այն էր, ինչ որ Ամրաւ Բ. Անեահնի եպիսկոպոսին առհմանեց իրրեւ.

հաստ թարեր թեմ՝ “Եսու զինակի... Ասեա-
հնիս զամենայն երկրն Տաշրաց, զվերին եւ զներ-
քին մինչեւ ի լեռան բազում (՝), յայսկըս եւ
յայնկըս մինչեւ ի սահման գուգարաց աշխար-
հին. եւ մինչեւ ի սահման Տփխխայ եւ Այաց.
եւ ի սահման Կեդ գաւառին, եւ մինչեւ ի սահ-
ման կայինեմոյ (կայենոյ) եւ ի սահման
Կրազկոցաց մինչ ի սահման տանն Շիրակայ...”
Արդան ալ Գուրգենի բաժին ինկած Ժա-
ռանդութեան վրայ խօսելով կը թուէ մէկիկ
մէկիկ այն գաւառամասերը որոնց մէկ անուամբ
Ասմիւնի կը կոչուին, որ Ամբուանի Հրազդարանին
մէջ գծուած սահմանին կը համաձայնի Կորու-
ծին թագաւորութեանս սահմանները հետ զշե-
աւէ ընդարձակուեցան դաւիճը Անհողնի եւ
Ահրիկէ Ա. Նոյն ասեն, առաջինը յազմելով
Պահանձի Փալտուն ամբուային կը տիրէ Զաւէ,
կայեն, Վուատի եւ կոզմ գաւառներուն ու ա-
սոնց բոլոր բերդերուն եւ կը ժառանգէ “թա-
գաւոր Ազուանից, անունը (Ասոյ., էջ 287).
Այսուհետեւ դաւիճը պարտելով նաև Պարսից
Ապրունարն” կը տիրէ Արցախի Պարզման
գաւառին ալ եւ շատ բերդերու (Առ Հայ., էջ
92—96): Ազուանից թագաւոր կոչուեցաւ նաև
Ահրիկէ Ա. Դաւիճը Անհողնի որդին, որովհե-
աւէ. կը տիրէր Ազուանից երկրին հարաւ արեւ-
մասեան մասին, այն է իւր հար տիրած բոլոր գա-
ւառներուն եւ բերդերուն: Այս պատճեռաւ
Մասթ. Ա. Ա. (էջ 278) կը զրէ: “Եւ թագաւ-
որը Ազուանից գազիկ (գուրգ էն) եւ դաւիճը եւ

Արքիկէ (Ախորիկէ) որբ նառեին այժմուս ի Լոռէ
քաղաք։ Տրուած աեղեկութիւններէս ընդհա-
նուր մը կը ստհմանագծուի իշխանութեածու շրր-
շանակը այսոքէս արեւելքէն դանձակ, կապան,
արեւմուտքէն՝ Կղարջը Կողքիս-Ռճարա, Հիւսի-
սէն՝ Առացիս, կուր զետ, Տփղիս, Հարաւէն՝
Ծիրակ, Վանանդ, Աշոցք եւ Մրազ ածուած։ առ
այժմ՝ այստափ աշխարհաց բութեան մասին։

I. Դուրգէն Ա. 980—989:

Մատթէոս Պուռհայեցի (եջ 17) պատ-
մէլէ եաքը Միհհի Զմէկիկի զօրավարին արշա-
ւանքը Տաճկաց վրայ եւ Ամիզի առջեւ կրոն
պարտութիւնը եւ անկէ եաքը անորս կայսեր
գրած թռողթը, ուր կը խնդրէր որ կայսրն վրի-
ժառու ըլլայ թշնամիներէն, եւ ապա կայսեր
ըրած զօրաժողովը եւ Հայերէն խնդրած պետ-
թիւնը՝ կը յաւելու։ “Յայնեմամ” (այս թիվ
972 թ.) ամենայժ թագաւորապահըն Հայոց, ա-
զատքն եւ իշխանըն . . . ժողով արարին առ թա-
զաւորն Հայոց Աշուա նուգրատունի, թագաւորն
կապանին Փիլիսոփէ եւ թագաւորին Աղուանից
Դուրգէն, Մրաս կարուց տէրն եւ Անելքերիմ
Վասպարականի տէրն եւ Պուրգէն Ընձեւացեաց
տէրն, եւն։

Հայիական զսրաշարժին մասնակցող՝ “թա-
զաւորն Աղուանից Պուրգէն, առանց ապա-
կաւոփ այն Պուրգէնն էր, Աշուա Ողորմանի որդին,

որ Ալարդանի պատճեմին համաձայն (էջ 90) ժառանգած էր՝ “զՏաշիր Անւորդովքն Զարագետին եւ զկայեն եւ զկայեն, զկարիսոսունիք” որ ի խոռայ շինեցաւ, որ է խոշոռնի եւ խոռակերտ, եւ զբազունիք, որ է բազիերտ ի պատճեն Տաշբաց, եւ այլ թերդք անուանիք եհաս դուրգ հեռայ, զոր Ալիրը Ասմակէթ կոչեն։

Եթէ Առհայեցի իւր այս տաղերը գիտակցարէն զրած է եւ Գուրգէն ստուգիւ մասնակցած է զօրակուցին իրրեւ. “Թագաւոր Ազուանից”, պիտի հետեւի ինքննին, թէ 1. Տաշիրը — Ազուանիր արգէն 972 թն հրատարակուած էր անկախ, իւր ուրոցն թագաւորով. եւ թէ 2. գուրգէն 972 էն յառաջ արգէն կարգուած էր աւր եւ. “Թագաւոր, Տաշիրի։

Իսլայ այս թուականը մեզի շատ կանուխ կը թուի. ոչ միայն վասն զի Մինիթար Անյրիզանեցի (էջ 56) Գուրգէնի թագաւոր հռչակութիւնը նշանակե 981 թն. “Աստ եղեւ սկիզբն թագաւորելոց բացդատառենեց ի վերայ գյաց, զի Գուրգէն ի Ալիր (— Տաշիրը) եւ Ամրատ եղբայր նորա ի Հայո թագաւորեցին. այլ եւ կ'անգիտանան իրողութիւնու ժամանակակից յիշատակարանները։

Տաշալենանց՝ Շանապարհորդութիւն, էջ 42, յառաջ կը թերէ Բարսղի կանանդրոց վերջը զրուած յիշատակարան մը 972 թուէն. “զոր տեսի եւ, կը զրէ, ի Քեօմիւկ անուանեալ մատենին, Աննաշեի, ուր ոգահուած են մեզի համար կարեւոր տաղերս.

* Ես անարժան ի կրտմաւ որաց վցուն զրիչս
Ախմէան ի թռւականութեան Հայոց Կելը թ. ի
Կորաշէն վանքս կուեցեալ Առնահին հրամանաւ,
հօր իմայ Յավհանեիսի որ էր վանիցս շինութեան
ամք վեց, զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին
խորովածոյց ամուսին Աշոտոյ Հայոց Ծահնջահի
որդի Ամրատայ քաղրատունոյ Հայոց թագաւորի-
եւ յառաջին ամք հայրապետութեան հոգեւոր
հօրն հանուրց անառն խաչկայ արժանաւոր վերա-
տեսչի, եւ այլպիսիուպասութեան մերու մու զա-
ւասի Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հաւատովե-
ամի որ եւ Նորա առաջնորդութեանն ամք երկու
ի թագաւորութեան Աշոտոյ եւ Նորին որդւոյ
Ամրատայ քաջք եւ յաղթօղք թագաւորաց
Հայոց, որդ որբ ընթեռնոյք եւ լուսաւորիք ի
բանից զրոցս, յիշեսչիք ի մաքրամատոյց աղօթո-
ձեր զԱշտա Ծահնջահ եւ զշմազ սուրբ ուխտիս
զբարեպաշտ եւ զատուածաւէր թագուհին, եւ
զիւրեանց որդիսկան զարի եւ քաջ շինաւո՞ն Հայոց
թագաւորն Ամրատ, եւ զեղրայք Նորին զդագիկ
եւ զգուրգէն, եւս առաւել յիշելոյ արժանի
համարեսչիք զհանգացեալ սուրբ հայրն մեր
առ Քրիստոս Պատղիկարպաս, որ ակիզըն արար
վանիցս շինութեան. եւ մոխեցաւ ի զաս ան-
մարմեց. որոյ հանգստեան են ամք երկու. եւս
առաւել յիշեսչիք զնորին մոխանորդ զուխտի
առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ եւ
ամենայն առարինի զործովք լցեալ. յիշեսչիք
եւ զմիարան ուխտս մեր միարանութեան եւ
եզրայրութեան. .

Առնա՛Շեցի կրօնաւորս Ամենա, որ այնպէս ծանօթ է Տաշիրքի մատաւոր անցելոյն եւ Ներկային, չի տար որ եւ իցէ ակնարկութիւն Տաշիրքի՝ թագաւորի, մասն, թէեւ կը յիշէ արքայազուն կրկին հարազատները՝ գաղիկը եւ Գորդէնը։ Ըստ հակառակն միը ուշազրութիւնը կը հրաւիրէ Ամրատի վրայ, որ 972 թուին հորը՝ Աշոտ Շահնշահի կենզանութեան թագաւորածուն եւ գահակից բարձակից կը ներկայացուի։ Ի՞ի թագաւորութեան Աշոտոյ եւ Նորին որդւոյ Ամրատայ քաջ(Ք) եւ յաղթող(Ք) թագաւորաց Հայոց։ Աւշազրու է եւ այն պարագան, որ Առնա՛Շի շինութիւնն կը վերադրուի Աշոտի եւ Ամրատայ, իսկ Գորդէնի մասին խոսը չ'ըլլար։

Աւրիշ կարեւոր վաւերացիր մ'ալ պահպանած է մեզի Զալալեանց (անդ, եջ 43—44), Ամրատ թագաւորին հրավարակին պատճենը, հանուած՝ յիսկական ձեռագիր հրավարակէն գրեալ ի մագաղաթի։ Այս հրավարակը գրուած է 979 թուին. զոր կը համարիմ եւ մի եւ նոյն ժամանակ Տաշիրքի անկախ հրամարակութիւն հրավարակը։

Դեսմուն ամենազաւրին Աստուծոյ Հոր եւ Արդոյ եւ առար Հոգւայն եւ Ամրատ Բագրատանի թագաւոր Հայոց թռոն տիեզերակալ էւ մէ թագաւորին Ամրատայ որդւոյ թագաւորին Աշոտոյ ողորմածն կոչեցելոյ եկի ի տեսութիւն առար ոիստիս Առնա՛Շին, զոր շինեալ եր թագաւորին Աշոտ եւ խորագանոյ թագուհի հայրն

եւ մայրն իմ. եւ աւեսի զի աստվածաշխին եւ
թագուցուշին էր. զան պոյ սիրեցի եւ սիրոց
նշան արարեալ հաստատեցի զառ ամեռ եղիս-
կոպասութեան եւ ասհմանեցի զվիճակ առար
վաստածածնին եւ առրը հայր վանաց զեշտայի
ետու առեկալ եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց
Կոչեայ. եւ անդառեալի հրամանուու մերով եւու
զվիճակ եւ երկիրա զայս Աստահնիս, զամենայն
երկիրն Տաշրաց զվերին եւ զներբին մինչեւ ի
յետոն բազում յայսկոյս եւ յայնեցյս մինչեւ ի
ասհման Վուգարաց աշխարհն, եւ մինչեւ ի
ասհման Տիբիսիայ եւ Այսց. եւ ի ասհման Կիդ
զառառին, եւ մինչեւ ի ասհման Կայինմայ եւ
ի ասհման Դրազեցաց մինչ ի ասհման առեն
Ընդուկոյ, եւ Ամրատ թագուուր իմ թագուու-
րական իշխանութեամբն եւ կաթողիկոսաց հրա-
մանուրն զաքուս զայս եւ զվիճակա հաստատեցի
ի Աստահնիս առրը Աստուածածնին, որ էր գե-
րեզմանառաւ Նախնեաց մերոց զան Ախտառեցի
հաւր իօնց եւ մաւր թագաւորին Աշուայ, եւ
թագուհոց խորավածնոցին. ինձ կինաց եւ յե-
մահու. ի զարդ սուրբ Աստուածածնին, որպէս
հայրն իմ եւ մայրն իմ նորազեալ էին եւ զար-
դարեալ զարդարանոր եւ յոլով գեղարեիր եւ
հայրենեար սարով եւ ձորով. եւ արդ եթէ որ
իմ հրամանուց եւ առեալ սիզէլիս հակառակի եւ
կորե եւ խափանել ջանայ ի թագաւորաց կամ
իշխանաց եւ ի կաթողիկոսաց զիմ հաստա-
տեալ վիճակին զնժոր. հայրապետաց նզովեալ
եղիցի, զրեցաւ ի թուականին Հայոց Կուրին.

Ամբատ Տաշիրքի հոգեւոր իշխանութեան
սահմանները ընդ արձակած միջոցն առանց տա-
րակուակի կը գծէր մի եւ նոյն ժամանակ իւր
եղբօր գուրգէնի իշխանութեան սահմանները,
եւ այս առթիւ տեղի կ'ունենար Տաշիրքի ան-
կախ հրատարակութեան հանդէսը Անեահնի
մէջ, ուր գացած էր Հայոց թագաւորը այս
նպատակաւ:

Թագաւորի այս այցելութիւնն ապահո-
վագէս կ'ակնարկէ — թէեւ երկու տարի յառաջ
զնելով, Անեահնի «Քեռթիւին», ու սից —
ինչպէս կ'ենթադրենք — յառաջ կը բերէ
և Ալիշան (Հայապատում, էջ 288) հետեւեալ
տաղերը եւ գուրգէնի հրավարակը.

* Զնիի մահուան Աշոտոյ ի թագականին
ԿեԶ (977), թագաւորէ որդի նորա Ամբատ-
որում պատահէ երթալ ի տեսութիւն եղրորն
իւրօնմ հարազատն Գուրգենույ որ եր յայ-
ժամ իշխան բնաւ երկրին Տաշրաց. եւ ի բազում
առուրս կեցեալ առ մինչան հանդերձ ամենոյն
ազատագունդ Հայկազեան զորօք, յիշեն զհոգեւ-
րանց եւ զմիարանակեաց տեղին, այսինքն
զԱնեահնոյ սուրբ Աստուածածնի կոթողիկէս,
որ եր հիմնարկեալ եւ աւարտեալ հօրն եւ
մորն իւրեանց. եւ զրէ կոնդակ եւ արձան
յաւիտենական, թագաւորական հրամանաւ որի-
նակ զայս:

Կամաւն ամենազարին Աստուածոյ. Ես գոր-
գ են թագաւոր, Հանշնշահն որդի Աշոտոյ Ազոր-
մածի, յազգէ Բագրատունի, յիշեալ զմեղս իմ

եւ ոռագի մասց ունելով զահեղ (որ) դատաւ-
տանին. Եւ եաւ առնել ի հալալ գոյից իմաց
ջահ մի, ունելով յինքեան կանթեց ճժ (112).
զի օրպէս հորովելով արեց ազ ի ծիր անոց
յերկնից, Եւ զգէմս ի յերկիր ունելով Եւ պայ-
ծառացացանելով զա, օրպէս Նմին սրբնակի Եւ
ջահս այս ճախր առեալ ի գմրէթ կաթողի-
կէիս Եւ ոչ զգէմս ի վայր գարձուցանելով Եւ
կամ հեղով զմեթն, այլ ի պայծառութիւն Եւ
ի ըւստաւրութիւն սուրբ կաթողիկէիս. Եւ ապա
շաբաւոր ջահ մի այլ յանուն Արքոց Քառա-
նիցն, ունելով յինքեան կանթեց ըստ Թուր
նոցա. արդ [այդ] բերելով զնմանութիւն
լուսնի. զի օրպէս լուսնին ի գիշերի ծագէ Եւ
թունաւ. ճառագ այթիւր իւրովք հաստցանէ
զպտող երկրի, այլ Եւ ի միսիթարութիւն
այնոցիկ որ ձիավարեն ի վերայ ամեհի ալեաց
ծովուն, այսպիսի սրբնակաւ Եւ ջահս այս պայ-
ծառացացանէ զգաւիթ սուրբ Առուռածածնիւ-
նեւ զաւրբ կաթողիկէս Առնահնոյ, ի ծնողաց
իմաց գերեզմանատան Բագրատունեաց, որ են
աեղիք հասուն Եւ կատարեալ առանելով
զպտող հոգւոյն. այլ Եւ ճառապարհարան ի
վերին կայեանս Եւ շատից որ անցուցանէ ընդ
յորդահուան բանութիւն ալեկոծութեան զե-
հենին: Եւ արդ սօս որ վառեալ բորբոքին ի
տառն աերունականաց Եւ յիշատակի սրբոց
մարտիրուաց, մին ի տանիքան ի մամ առակալի
պատարագին Եւ միւսն ի մէջ գիշերի ի լու-
սուս օրութիւն սրբոցն, Եւ ի պայծառութիւն

մանկանց նոր Ախովին. Եւ քրիստոնի պառը
յարխանան - ամէն :

Խնչպէս զիբոյիշեալ ԴՆԶ թուականին
ճշգութեան, նշյապէս այս թութե Գուրգէնի
“թագաւոր” ըլլալուն երաշխաւոր չենք կրնար
ըլլալ։ Մեզի կասկածելի կ'երեւայ նաև հրա-
վարութին հարազատութիւնը։

Խնչ ալ ըլլայ՝ սահպուած ենք հաստա-
տուն կառչիլ — առ ի չգոյէ լաւագոյն կառանին
— Մինիթոր Այրիվանեցւոյ տուած թուա-
կանին, եւ Գուրգէնի թագաւոր նշանակուիլն
ընդունիլ 979/81. բաւ եւս 980 թութե, ի ձեռն
իւր եղբար՝ Ամրատ թագաւորին։

Թէ Բնչ շարժառնով տեղի ունեցաւ Գուր-
գէնի թագաւոր հաշակուիլը, պատմագիրը որ եւ-
իցէ արծարկութիւնն չեն ըներ։ Հ. Չամչեան
(թ. 851) կը համարի թէ «Ամրատ իւր կրտսեր
եղբար Գուրգէնի հաւատաբնութիւնը վարձա-
տրելու համար տուաւ, անօր Լուիի թագաւորու-
թիւնը¹ ... բայց թէ ինչ հիմամբ ոյսպիսի մարի
եկած է Հ. Չամչեան, ինծի ծանօթ չէ։

Աւշապէս Գուրգէն, Աշոտ Աղորմանի որդին
եղաւ։ Տաշիրքի առաջին անկախ թագաւորը,
եւ իրմով սկսաւ Անորիկեան ցեղը, որուն եւ-
առաջին նահապեալ նկատուեցաւ։

¹ Այսպէս իւրացացած էն հիմնացրանքին նույն գիտական շնորհին է։ Պայմանագիրը կը պահ։ “Գուրգէն կամ Անորիկ Ա.» Աշոտ Աղորմանին երրորդ որդին։ Իւր երես եղբարմէն՝ Անոր Ա. թագաւորին իր ժառանգութիւն սահցաւ։ Հոյփական Աշոտ անքը (Doc. I, p. 10, №. 1)։

Աիւրիկեան բազրատունի ցեղին անդրանիկ
թագաւորիս կենացը բռնվեան եւ զործածեու-
թեան վրայ շատ քիչ անդեկութիւն հասած
է մեզի:

Գուրգեն՝ Աշոտ Գ. Բազրատունի թա-
գաւորին կրտսեր որդին էր, մայրը կը կուտեր
խոսրավանոյշ, որ եղաւ մին հայ մեծագործ եւ
շինարար թագուհիներէն։ Կը յիշուին իր եղ-
բայրներէն՝ Սմբատ, որ հօր յաջորդն եղաւ
թագաւորական գահին վրայ եւ կոչուեցաւ
Տիեզերակալ, եւ գագիկ, որ Սմբատի մահուընէ
վերջը յաջորդեց աթուին։ Կը յիշուի նաեւ
քոյր մը (Ասոզիկ, էջ 254):

Իր սրով աւարտեցաւ Սանահնի Ա. Աս-
տուածածին եւ Հաղբատի Ա. Դշտն եկեղեցին-
ներու շինութիւնը, զորոնք ձեռնարկած էր
կառուցանել իւր մայրն խոսրավանոյշ թագու-
հին ի փրկութիւն Սմբատայ եւ Գուրգենայ։

Ամբու գանձակեցի, էջ 56, շեղելով յարան
միւս պատմագիրներէն՝ Հաղբատի եւ Սանահնի
շինութիւնը կը վերագրէ Գուրգենի, զոր Գերե-
նիկ կը կոչէ։ Դրբեւ ետևս Աիւրիկէ արքայ
յազգէն բազրատունեաց որդի Պատմի, որգոյց
Դերենկան, որ Նիմեսարկեաց զ՛ոշակաւոր
ուխտն զհայրաստ եւ զՍանահնին, եթէ
եթող աէր Գրիգորիս զամոռ իւր եւ զնաց ի
Հառվմ . . . Այս մասն բրուէ հետեւեալ մեկ-
նութիւնը կ'առաջարկէ։ Աիւրիկուը միւս մասե-
նագիրներու հետ համաձայնեցներու համար կու-
րելի է ենթադրել, որ Գերենիկը կամ Գուր-

գԵնը իւր վրայ առած էր վանքերու շինութեան
զիմասոր վերահսկողութիւնը եւ հոգը, քանի
որ Հազրաւատ եւ Առևահին կը գտնուէին այն
դաւառը, որ իրեն բառին մնկած էր, ուստի ինքը
յիշեալ վանքերու կառուցանոցը չէր։ Ակրակոսի
խոսքերու իմաստն հասկնալու և այսպէս հա-
մաձայն միւս պատմագիրներու պիտութեան,
որոնք նոյն վանքերու շինութիւնը միարան
կը վերադրեն զուրդէնի կամ դերենիկի մորը՝
խոսրովանոցը թագուհուց, նոյնը կը հաստատէ
նաև։ Ամբատ թագաւորի հրավարակը (անա
վերը), որ անոնց շինութիւնը կը վերադրէ Աշուա
Ռշորմանի եւ խոսրովանոցի։ Բաց աստի, քանի
որ յիշեալ վանքերը կառուցած են յիշեալ
թագուհուց որդիներու, այս ինքն զուրդէնի եւ
անոր եղբար Ամբատի փրկութեան համար, ինչ-
ուեւ կը վկայէ արձանագրութիւնն նկատմամբ
Հաղբատի վանքին — «թվ. ԿԽ (991) Աի-
մեան հայր եւ Տիրանան երեց շինեցար զեկե-
զեցիս Ամբատայ եւ զուրդէնայ փրկութեան»
(Կատանեանց Այժմական արեգիր, էջ 10) —
ուստի շատ աւելի հաւանական է ենթագրել, որ
թիգը խոսրովանոցը թագուհին կառուցած է վան-
քերը իւր օրդիներու փրկութեան եւ արեւշա-
տութեան համար։ Ասոր համար ալ հրամայեց
քանդակել պիտիարի քարի մը վրայ՝ ազու-
ցու ած Հաղբատի զիմասոր տաճարի արեւելեան
պատի մէջ, Ամբատի եւ զուրդէնի պատկերները
չին արքայական զգեստաւորմամբ, ձեռքերը
բռնած նոյն եկեղեցւոյն կազմակարը (modèle)։

Հազբառի եկեղեցւոյն վրայ տեսնուած
պատկերի գեղեցիկ նկարագրութիւնը տուած է
Ռուսամ-Բէկ Եսրզնկեանց (Արարատ, 1886, էջ
494), զոր կորեւոր կը համարիմ յառաջ բե-
րել հօս. «Ուրախ սրախ հայեցայ ի ճակատ
արեւելեան որմաց կամու զիկէ մեծի առնարին
արտաքուստ քանդակեալ ի վերայ միակուռք խո-
րափոր քարի, ի պատկերս սիրելի թագաւորաց
մերոց Ամրատաց եւ Պարգենայ՝ որդւոցն Աշուաց
Ողորմածի ի ձեւ կատարելահասակ մարդոյ՝ թա-
գաւորական ճախ զգեստիւք. ի գլուխ Ամրատաց
արքայի եղեալ է սրածայր թագ չորեքսիեղիւն
եղերքն զարդարեալ ակամըր պատուականօք.
խկ գլուխ Պարգենայ պատեալ է ապարոշ
ազնիւ (շալ) պատուեալ Տիգրանեան շքանշան
վարսակալաւ. Զգեստ թագաւորացն է լայնաձև
երկայն վերաբերու, տարածեալ ի թիկանց մին-
չեւ ցկանեցս իւրեանց ըստ արեւելեան տարա-
զոց: Թագաւորքն պերճացնեալ զինուորական
զգեստիւք, արքայական ականակառոյ թագիւք,
փառաւոր ալեւոր մօրուաց, դէմ տռ դէմ կացեալ
հանդեռ միմեանց ունին ի ձեռս իւրեանց զձեւ-
եւ. զգաւորքար շինուածոց մեծի առնարին ի
նշան նուիրանց ամենակարազին Աստուծոյ: Յարդ-
եւս հայեցողն ի քանդակակագործութիւնս այն
պատկերաց պատկառանձաւ կը ի վեհ հայկական
ծանր հայեցուածոյ ճարտարագործ պատկերաց
երեւի մակագրութիւն թեւ. բայց անզերծա-
նելի, ըստ որում եղեալ է փակագիր ծածկա-
գրութիւն, զոր ընթեռնուէ յիրաւի շատ շանա-

ցի. սակայն չեղեւ. հետո. որովհետեւ բայ մեծի
մասն եղծեալ եւ. մաշեալ էր։

Կոյնոպիսի պատկերները քանդակուած են
եւուն. Սանահնի եկեղեցւոյն արեւելեան ճակա-
ռին վրայ¹, զրեթէ մի եւ նոյն կերպարանքով,
միայն քիչ մ'աւելի փոքրիկ ձեւով եւ հետեւեալ
արձանագրութեամբ։ ²Այսպիսի թագաւոր և՛՛ Ամբատ թագաւոր,,,: Սակայն մենք Brossetի³
հետ համամիտ ենք բնդունելու, որ այս տեղ
յիշուած թագաւորները չեն դուրսէն եւ
Ամբատ Ցիեղերակալ, այդ դաւիթը Անհողնի
որդին՝ Ամբատիկէն, իսկ Ամբատ՝ առար եզրայրը։ Այս-
պէս նոյն Սանահնի մեկ արձանագրութեան մէջ
կըստի։ ³Ճ.Բ. (1063) թուին Հայոց . . . ի թա-
գաւորնեած Ամբատիկէն եւ Ամբատայ . . .
(Զալալեանց, էջ 32), ուր Ամբատիկէ եւ Ամբատ

¹ Լուսականց Արքայուր. Հանդ. 1901. էջ 384. “Ու-
նաշնի հիեղեցու արաւորին արքակրնուն նախաւոյ զարդա-
րուած է ինը շեղեցիկ. կիսաուշների մոյս յանձնած քա-
մարդերով. որոնցից մէջ անցինք առջիկ մէջ է և. որուամ մ-
է անզանի մոյս բացառով յառաւին մէջ պատահած Արքական Արք-
ութեան յանձնած էն երկու յանձնարար Հանգերեալն-
էն որուայր պատուին մարդ՝ ձեռքերին այս հիեղեցու
կողոպարը բահած։ Փոքր ինչ գիրք. արձանագրուած է.
Ամբատիկ էն Ամբատ թագաւոր, Ցիեղերակալ Ամբատ միանալուն,
միա 1898. էջ 293. և Տաղավար, Անհողնի որդի-
թիւն, էջ 11։

² Brosset. Deux historiens arméniens, Peters-
bourg 1870. էջ 51, մհ. 4. „Spécialement l'église de la
Vierge, à Sasanin porte au faîte du pignon oriental la
figure de deux personnages, que la tradition nomme
Coriké et Sembat, soit de deux fils d'Ashot-le-Miséri-
eordieux, soit plus probablement de Coriké et son
frère (?) de Loré . . .”

ողարձեալ միաժամանակ թագաւոր կը Ներկայաց-
ցուին : Այլազգ անմեկնելին կը մնայ թէ ինչպէս
Ամրատ Տիեզերակալ Հայոց գերազայն թա-
գաւորը, իւր կրտսեր եղբարձէ՝ հպատակ թա-
գաւորէ մը՝ ետքը կը դառնի . գարձեալ Լոռիի
իշխանութեան անդրանիկ թագաւորը գորգէն
եւ ոչ մէկ տեղ կիւրիկէ անու անուած է . թէեւ
Հ. Եղիշան իւր Տիեզերակալ մէջ էջ 63
կ'ըսէ . Եւ զի (գորգէն) ի Վասց կիւրիկէ կո-
չիւր, յայն անուն էւ . թագաւորութիւնն կոչե-
ցաւ կիւրիկեան¹ :

Տալալեանց, գորգէնի մէկ ուրիշ յիշա-
սակն ալ տեսած է Սունաշնի տաճարին մէջ,
էջ 14 կը գրէ . “Ի կողմէ արեւելից բնդ մէջ
Աստմանամայր էւ . Ըմենափրկիշ եկից վեհացեց շի-
նեալ կոյ սրբառու քարտամբէց ճեմարան կո-
մարակասպ . ի ճակատ ճեմարանիս կուղանեալ
կան երեք խաչք . յորց մին շինեալ է ի Սար-
գիւ քահանայէ ի բարեխառութիւն վասն իւր-
եւ երկրորդն ի վերայ գորգէնայ Բազրա-
սունուց” :

Հաւանուրէն ինքն ալ մասնակցեցաւ . այն
զորաշարժին որով Ամրատ Բ. Հայոց թագաւորը

¹ Պէտքէ յիշաւոց իշխանուն Համբաւուն թէն անին
երարա . Համ գորգէն է . Տիւրիկէ էն . Կրը . չէմ կրեար
ընէլ . Գորգէն էր հարի Համ ուստիւնական Ալորտային
անուննէ . որ Այսց յազ յառ ոչ էն . Եթ անուն է . իշխան
Գորգէն . Գորգէն . Գորգէն . Գորգէն . Ալորտային . Ալորտային
է . մերժապէտ էրցիւն է . առաջց խորան թէն պատմուց իր-
ակը ոյ է . այդ անին համար վերաբշնու , առանձ բար-
ձեւ էրց էը գործածէն :

սպառաթեան միութեաց զյուց բագարատ թագաւորին եւ Տայոց դաւաիին կիւ բապազատին ընդդէմ Եփիսաղաց թագաւորին (988թ), որ իւր հայրը՝ զատը ըգ էն պաշտպանելու համար խաղացոծ եր զյուց վրայ. ² Եւ ամենայն զրոն վրաց եւ Առաջուրականի, Սիւնեաց եւ Սղուանից իշխաներն միահաւաք լինեին ընդդէմ Եփիսաղաց զրոն. (Առաջիկ էջ 252):

Երբ 989թ մեռաւ Ամբատ թ. եւ անոր աեղ յաջորդեց Գագիկ Ա. Ըահնչահ (989—1020), Բնագետ կ'երեւոյ զգուրդի էն Աղուանից թագաւորը վերաստին իւր աթոռին վրայ հաստատեց, այս մասին կը զրէ Ամասթեան Առ հայեցին (էջ 10). ³ Յարձմ՝ ժամանակին նուռաւ. Արաւ ի կարս թագաւորական իշխանութեամբ հրամանաւ ազդ առաջետին իւրոյ Գագիկայ Հայոց արքային եւ Դուրզէն՝ յԱղուանից աշխարհն, վասն զի յազդէ Հայոց թագաւորացն էին եւ կային հնագանդութեամբ առան Շիրակոյ. (Հմիւն. եւ Ամբատ՝ Տարեգրամիւն, էջ 28):

Գագիկ էնի մահը հաւանականութեան պատահ հան պիտի ըլլոյ իւր եղբարձեն քանի մ'ամիս եւր նոյն աւարտոյն մէջ (989թ): Այս կը անոնի Առաջիւն պատմութեան ընթացքին. վասն զի վերջինս յեշելէ եւր Ամբատի մահը կ'ըսէ էջ 255. ⁴ Եւ իսկ եւ իսկ զինի Ամբատայ, ի նոյն որ՝ թագաւորեաց Գագիկ եղբարձոր նորա ի ՆԱՅ (989) թագաւորենին, յաւարա ձմերացնոյ, ի քաղաքին Անտոյ, Գագիկի թագաւորութեան սկզբնական դործունեցութիւնը Ալշենէ անմիջա-

ովես զերջ, հրապարակ կ'իշնայ դուրգէնի որդին
դասիթ Անհողն, եւ ասկէ կը հետեւի որ դա-
զիկի զահակալութիւնը եւ դուրգէնի մահը
զրեթէ մի եւ նոյն ժամանակ պատահած են:
Մարմինը փախազբուեցաւ Սանահնի Ա. Աւ-
տու ածածին եկեղեցայն արքայական դամբանա-
րանը: Շիրխմը կանգուն կեցած է զեռ այսոր,
Յարութիւննան կը նկարագրէ զայն, Ազգագրա-
կան Հանդ. 1898, էջ 294. "Ա. Աւտու ածածին
եկեղեցու արեւելեան պատի տակ, արտաքուստ,
զանուսում է միապայտաղ, եռանկիւնաձեւ քարից
շինուած մի զերեզմանաքար որի զեղեցիու-
թիւնը, ձեւը եւ վրան կառուցուած կամա-
րաձեւ խորանների հետքերը զուշակել են
տայիս, որ նշանաւոր մարզու աճիւն ոքեաք է
լինի այդտեղ ամենօրուած: Մատենալով զերեզ-
մանաքարին եւ շուրջը բռնած խոտերն ույս ու
այն կողմը պրուելով՝ կը կարդաք քարի երեսի
մի անկիւնում հետեւեալ պարզ եւ անպահայ
առջերը. "Այս է հանգիստ Դուրգէնայ
որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին": Հմատ. եւ
Քաղաքանց, էջ 10. Brosset, իւր Description
des monastères arméniens d'Haghbat et de
Sanahin գրքին մլ.ջ., էջ 14 բարուսին ապրեր
կերպավ կը կարգայ "Այս է հանգիստ Դուր-
գէնայ Բազրաստուոյ Եանշահնի որդի
Աշոտոյ ողորմածին":

"Դուրգէն" ըստ Ասովիսն, էջ 256, ունեցաւ
երկու որդի, Դաւիթ եւ Ամրատ. "Իսկ եղբար-
որդին նոյն Ամրատոյ եւ Դավիթի Դաւիթ

որդի Դուրզենայ հանդեք: Եղբարըն իւրով Ամրատու ունի զկողմանս Տաշըաց եւ զկողմաց դաշտ:

Վարդան (էջ 91) երրորդ օրդի մալ կը յիշէ թագարատ ահաւամբ, որ Ափիազպաց թագաւոր կը խնդրուի. “Եւ ի ամանէ (այսինքն ի վախուանդայ) սերեցան թագաւորը մինչեւ ցիւեւաս, որ (առ զոր) կուրացոց զնրաս (առ Արտա), յեւ որոյ թազաւորնաց Բաւզարատ որդի Դուրզենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին. ի վերայ Ափիազպաց- այս ըստ Միհթարայ երիցու ասիցն”:

Դարձեալ քիչ մը վարը պատմելէ եայ դացիկ թագաւորի օրդւոց՝ Յավշաննենի Արտասայ եւ Աշոտի իրարու. Հետ ունեցած վէճը իրենց հար թագաւորութեան բաժ անման տան, կըսէ (էջ 92). “Եւ ի վիճել նոցա զինի այնորիկ, գոյ թագաւորն Ափիազպաց Դուրզի, որդի Բաւզարատայ, որդւոյ Դուրզենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, եւ առնէ իրաւունս ի մէջ նոցա եւ զնայ:” Այս գեպքը կը յիշաւամիկ նաև. Ֆուանչէր¹ ոռանց առկայն յիշելու դուրգէնի հար անունը. “Եւ Դաւիթ կիւրազպազան՝ թագաւոր Տայրը՝ սնուցաներ զմանուին Բաւզարատ զորդին Դուրզենայ. եւ խնդրեցն զնա թագաւոր Ափիազպեմոյ:” Վարդանի եւ Ֆուանչէրի որս տեղիբները կարծել կու տան, թէ Ափիազպաց գահին համար խնդրուած թեկ-

1. Ֆուանչէրի Համառապատճեն: Թիւ Այսոց. Վ. Հանուչի 1884. էջ. 109:

նաեւուն էր Բագարատ, Տաշիրքի գուրգ էն թա-
գաւորի որդին։ Ամրդան իւր խռովին զկայ կը
կոչէ զՄիսիմար Անեցի, որուն պատմութեան այս
մասը դժբախտաբար չէ հասած մեղի, որ կրծար
լոյս տալ խնդրոյս։ Ասողիկ այս կետի մեջ կը
խռովորի վերայիշեալ պատմագիրներէն, երբ
պատմելով նոյն գեղըքը կը գրէ (էջ 251). “Եւ
կիւրազազան Տայը Դաւ իթ եւ Ամրատ արքայ
Հայաց” թագաւորեցուցին Ափխազաց զԱմրատ
որդի Դուրզենայ, թոռն Բագարատայ թա-
գաւորին Արաց։ Եւ մեռեալ հանուր նորա՝ հան
նորա Բագարատ այլ կի՞ն արքարեալ” (տպ. որ)՝
հաշածէր զԴուրզէն որդի Բագարատայ ի
հայրենեացն։ Այսովէս Ասողիկ Ափխազաց նոր-
ընտիր թագաւորը կ’անուանէ Ամրատ, որ Արաց
Բագարատ թագաւորի որդւոյն Դուրզէնի որ-
դին էր։ Միսիմար Անեցի եւ Ասողիկ միարանելու
համար ովեաբ է ընդունիլ թէ Ափխազաց նոր-
ընտիր թագաւորն Ամրատ որդի գուրգ ենայ կը
կոչուէր նոեւ Բագարատ, ինչովէս Ասողիկ,
էջ 276 յայտնապէս կ’ընդունի (՝ Բագարատ
թագաւորն Ափխազաց եւ հայրն նորա Գուրզէն
թագաւոր Արաց)։ այս Ամրատ - Բագարատ
կորզուեցաւ թագաւոր Ափխազաց՝ ի կենդա-
նութեան իւր պապին Արաց Բագարատ թագաւ-
որին։ Հաւանարէն Արգուանին ու Ելաղրութիւնն
է՝ “որդւոյ Աշուոյ Աղորմանին։ յաւելուածը. որ
բնու պատմական չ’երեւար. հմմա. եւ Ար-
կուարան” ։ Հայ Բագրատունեաց ճիշդարու-
թիւնը, վիճննաւ 1915, էջ 150։

Արքաւունկէս Լառավերացին¹ կը յիշէ
Գուրզ էնի մէկ գուստի առանց անոն,
որ հարսնացաւ Դաւիթի ամիրային² Ապրաւու-
րին հետ:

Brosset³ դրամը մը կը վերագրէ Գուրզ էն
թագաւորին, որուն կը հետեւի Լալայեանց⁴ ալ-
արաբինի ընթերցուածով՝

(Ա. կ.) ՅՆ. ՔՆ.

(Բ. կ.) ՏՐ ողնէ կորիկի կորա, ա...

Langlois⁵ կը հակառակի Բրոսսէի այնու-
որ դրամն Ախարինկէ Պ. ի վերագրել կ'ուզէ և Հ-
ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆ ալ ասրբեր կերպով կը կարդայ:
Գրամին պիտի անգրադառնակը առա առանձին
դիմով:

2. Դափիթ Աւոնդին 989—1048⁶ և Սմբատ 1089:

Գուրզ էնի կը յաջորդեն գահին վօայ
Գուրիթ ԱՆՀԱՂԲՆ և Սմբատ, թնօգէս բացայացա
կը դրէ Ըսոզիկ (էջ 256). “Իսկ եղբարորդին
նոցա” Ամբուայ և գագիսայ” Դափիթ որդի

¹ Պատմական Արքաւունկինց գուրզ առկանի Լառավ-
երացւ Ահակամի 1901. դէ. մ. էջ. 52.

² Brosset, Monographie des monnaies arménienes, Petersbourg 1839. էջ. 23.

³ Լալայեանց Ռուսական Հանք. 1901. էջ. 312.

⁴ Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris 1859. էջ. 281.

Դուրգենոյ հանդերձ եղբարին իրով
Սմբատու ունի զիոզմանս Տաշրաց եւ Արաց
դաշտիւ.

Դահնակալութեան տարին պէտք է առնուլ
989. այսինքն Գուրգենի մահուած տարին. թէ
Ամբուա ինչ մասնակցութիւն ունեց թագին կամ
թագաւորական գործերուն. Ըստզիկի կարճ խս-
քը շի բացատրեր. ու ակից կրնայ եւ այն խնացախիլ
թէ Ամբուա սզնական եղած է եղբօր պէտական
վարչութեան մէջ, թերեւս աւելի սպարապետ
քան թագաւորից:

Դաւիթի Ամերիկեան ցեղին առնենք կար-
կառուն գէմին է, եւ իւր զարուն առնեաբաշ
թագաւորը՝ Հայկական ասհմաններու վրայ:
Ըստզիկ մեծ պավութեամբ կը խսի իր վրայ
(էջ 256). * Ի պատանեկութեան տիս պատանի
եղինալ շքեղաշուք հասակաւ. եւ վայելլութեամբ՝
իմաստնանայր հանճարով, հանոյ լեռը Ըստուծոյ
եւ մարդկան, արիացեալ քաջութեամբ, քաջա-
զոյ զօրութեամբ, յազմող լեռը ամենայն հա-
կառակորդաց իւրոց:

Դաւիթիթ իրեն “արյունական նիստ” կը ն-
արէ Շամշոյլու մեծ քաջարանիստ գղեակը, զոր
իրեն կռուան առնելով արշաւանդեր կը ափուէ
շրջակայ ասհմանները. * արտապէս տիրէ քա-
ջարին Պամանեաց, Շնազանդեցուցանէ եւ զամբ-
րայն Տփշեաց քաջարան իւրով. (Ըս. 256):
Միւս կողմանէ ամրացոց երկիրն զարաւոր բեր-
գերով. շինեց Դեմքեզա գետին Հավաին մէջ
լեզուանեւ առածուած հազամասին վրայ Լոռի

բերդաքաքաղաքը՝ և այլ եւս երկուստան
բերդ, (Աւրդ., էջ 106):

Դասթի պատրաստութիւններն եւ նուա-
ճումները հաշտ աշքով պիտի չնկատուեին դրա-
ցիներէն: Եւ յիշաւի գունձակի Փալտուն ամիրան
“փռ թագաւոր պատերազմել ընդ նմա” զի մի
զօրացեալ նկուն արաւցէ զնա: (Աս. 257):
Իսկ դասթի քաջապիծոց սրտով ընդ առաջ
ելաւ թշնամնոցն եւ ոպատերազմեալ պարտեաց
զնա, սրախոզիւող եւ գետավէտ արարեալ զլուս
նորս: Փալտուն հազիւ կրցաւ մազապոր
փախառեայ զերծ անիլ:

Այս յաղթութիւնները բարձրացուցին
դասթի անունը: Կոյն միջոցնն է որ Ասիւնթի
թագաւորին՝ Ախրիկէ գ.ի (1010—1029)
հետ վեճաւացաւ Դաւիթի առնվազ անոր Զարա-
կրցել զուսարը կնութեան: թէ այս խնամու-
թիւնը կախնեթի թագաւորին հետ եւ թէ դաս-
թի աշխարհակալութեան ձգտութերը երկիւ զ
պատճառ եցին Դմեմուրի: Լուիի առհմաննն զբայ
գ անուող Գագ բերդի մարզպանին, որ հայ էր
ազգաւ: առ Հասկածեալ ի նմանէ (ի դաս-
թէ) թաղաւ զհաւատաւ հայրենի հայութեան եւ
թիկունս սղնականի զվիրս արարեալ ի նոցին
կրկնամեռ լուանայ ջուր: Եւ զօրդին իւր՝ մամ-
փուղ¹ Տաշբաց կացոցաները ի Հայուն զանս: *

¹ Մամփուղ բառս: որ բրուեի որինակնն մէջ Հ. Հ.
Խու զբուած է (առև. Ա: Խ. Թ. 185): Բրուեին կործեաց
Համականյան մըմին (արքոյ) վրացերեն բառնն նու որպիսն է՝
Brosset, Hist. de la Géorgie, էջ 148:

դիմումի այս վատառ թիւնն անպատճեց չի թու-
ղոր ։ գեղեցկածազիկ մանուկն եւ նորատի ար-
քայն։ Դաւիթ, որ Հանճարով, կամ խորա-
մանկութեամբ զուրա կը հանէ զդիմեար գագ-
րերզէն, եւ կը զրաւէ անոր բոլոր ամրոցներն
եւ զբոլոր հայրենին։ եւ զի՞դը կը հաշածէ-
երկրէն (Ըս. 257)։

Այս ամէն յաջողութիւններն պիտի գի-
նուցնեէն անշուշտ ՀՀ գեղաշուք զեռատի ար-
քայն։ Դաւիթ։ Արդեամբք ալ նա յեցած իւր
ոյժին վրայ փորձեց ատկաւ թշ ամբառնալ
անհազանդութեան մասամբ առ հօրեզրայր իւր
գագիկ։ (Ըս., էջ 279)։ Ան յորում կը կայա-
նայ այս անհազանդութիւնն։ Անիի իշխանու-
թեան գէմ, պատմագիրը կը լուէ զժքախտարար։
Ըսդզու մը ատկայն կը շարժէ գագ կոյց յառումը, որ
1001 (Կ.Օ.) թունն ձմեռը բանակը կը շարժէ
գեղի Տաշիրը եւ երեք ամիս Շամշոյլդէի եւ
Այրաց գաշտի։ Վրայէն շրջան ընելով քանզից
աւերեց ամէն բան եւ գագ բերդէն անցնելով
(զարնան սկիզբը) հասաւ Ազգանեւ զաւուը։
Դաւիթ թէն։ միանցամ եւ երկիցս պատե-
րազմել կամեցաւ, ատկայն շհամարձակեցաւ զոր-
քին ատկաւութեան պատճառաւ բախիլ գագ կոյց
բազմաթիւ բանակնեւ հետ։ Ի վերջոյ միջնորդու-
թեամբ Արքիս կաթողիկոսն աեզի առաւ։ Եւ
եկն ի հազանդութիւն գագ կոյց արքայի։
Հանգիպումն աեզի անեցաւ։ յաւանն Շիրա-
կայ։ Էամթաղիկոսն թերեին յորինեց հաշտութեա-
պայմանաձեւը։ Դաւիթ կ'ընդունէր կենցրունա-

կամ իշխանութեան ճախտմթիւնը եւ կը հպատակէր անոյ ՝ իրրեւ որդի առ հայր։ վաստարձն յանձն կ'առնեուր գաղղիկ ՝ հայրենի խնամով որդիկ զորաւիթ ։ այսինքն պաշտպանել ։ երբ հարկը պահանջէր (Ա. 280)։ գաղկայ յանձնառութիւնն ժառանգեց իւր որդին՝ Յայշաննես։ Երբ վախճանեցաւ Գաղիկ (1020), թագաւորութիւնն բաժնուեցաւ երեք որդւոց մէջ. թագին հետ ժառանգեց Յայշաննես ։ զընի եւ զԾիրակ, զԱ. Կրիկոր ձօրովին Աշոցաց, զԱնրերդ եւ զգաշան այրորատեան, զկայեան եւ զկայծն եւ զցառու գաւառան Անուրդեաց, (Վ. 92)։ Խոկ Աշոց եւ Արտա տիրացան դրաւց աշխարհին (Պուին) եւ կարսին։

Այս միջոցին կ'իյնայ Ապուսուարի, Աղուանից աշխարհին արեւելեան մէկ մասին վրայ իշխաղ ամբույյին առաջատակութիւնը Դաւթի առհմաններէն ներա ։ Ասիկա ծածուկ գաշինք կրկելով Տռաղրիլի հետ, հաւարեց 150.000ի բանակ մը եւ յարձակեցաւ Գաւթի վրայ (1041°)։ Գաւթիթ իւր բանակին սակաւութեան պատճեռաւ խոյն կու տար միշտ թշնամին երկրին ամրագոյն տեղերը, որով թշնամին Հայու զրազում գաւառու եւ թեմարերդա չորս հարիւր, եւ տարի մի կացեաւ՝ արար յիւր հետզանցութիւն զմեծ մասն աշխարհին, (Ա. հայեցի, էջ 79)։ Երբ կը պատրաստուէր Ապուսուար խաղաղութեան ուղղակի Պատթի վրայ, սու անձըրեկան ատիպուեցաւ դիմել Անիի թագաւորին՝ Յայշաննետ, սուանձնուական պատգամներով սցնու-

թիւն խնդրելով, «Հայոց Ապուռաւը, կ'ըսէք,
զամենայն գաւառու Հայոց աշխարհին՝ եւ գոյ
ի վերայ իմ եւ եթէ ինչ ոչ սղնես ինձ, եւ ես
երթամ իւր ի Շատակագոթիւն, եւ լինիմ իւր
առաջնորդ եւ խաւար ածեմ գաւառիդ Ծիրա-
կոյ,» Կոյժնոյին ապառնալիքներ զրկեց նաև
Ափիազաց եւ կորպանի թագաւորներուն։ Հայոց
թագաւորն առաքեց շուտով դաւթի 2000
զինուոր, Ափիազաց թագաւորը 4000 եւ կա-
պանին 2000։ Այս երեքին վրայ առելցնելով
դրա իմ 10,000 մը իւր հայտաբերէն՝ ունեցաւ
18,000 ի բանուկ մը։ Տեսար էր սակայն տակութե-
իւր ոյժը։ Խորամաններն զաւիճ խորհեցաւ առ
այս խաչակրութիւն մը քարոզել լրացնելու պա-
հան ժողովրդեան համագործակցութեամբ եւ
ոգեւորութեամբ։ Այս նորատակաւ պատզ ամ
զրկեց Ազգանեից Յայսէփ կաթողիկոսին, արքային
խորքերով։ «Այս ազգա անօրինաց վասն քրիս-
տոնիսկան հաւատոցն զան ի վերայ մըր, եւ
կամին զարկնեա խաչապաշտացն խափանել եւ
զհաւատա հաւատացնեցն Քրիստոնի վեցել, եւ
ահա արժան է եւ իրաւունք ամենուն հաւատա-
ցելոց ընդդեմ սրոյ երթալ եւ մեռանել ի վե-
րայ քրիստոնեական հաւատոցն։ Եւ արդ ժողո-
վեա զամենայն եպիսկոպոսունց Հայոց աշխար-
հից որ յԱղուանն են, եւ ի բանուկ այսր
հասիր։ զի ընդ մեզ մեռանիշիք։» Կոյժնոյին
հրամաններ արձակուեցան նաև վանքերը։ Յայ-
սէփ կաթողիկոս 200 եպիսկոպոսի գլուխն ան-
ցած եկաւ բանուկ։ Հասան հան նաև քահանա-

յից, սարկաւարդաց խումբերը։ Կամեւ ժազագորդը ի կայս կը հրամիրուեր։ Հարօն կարգաց ընդ ամենայն գաւառան եւ տակը։ Եթէ այս իցեւ եւ եթէ կին, որ ցանկացող է մարտիրոսական մահուն, ահա հասեալ եղիւ յայստամի ի վերաց մեր, ում պիտոյ է քրիստոս, վաղվազակի առ մեզ հասցե։ Երամ երամ գրոհ տուա ժազովուրդն դեպի բանակ։ Եւ լրաւ դաշտն առ հասարակ անթիւ բազմութեամբ իրրեւ զհոսա հանդերձ դառամբը։ Ապուառար թէեւ իմացաւ հայկական բանակի այս խանգավառութիւնը, բայց արհամարհեց։ Գրոհին ոգեւորութիւնն եւս աւելի բորբոքելու համար հրամայեց Անհողին եկեղեցական դասն, զէնքի վոխարէն՝ խաչ եւ սեւարան առնուլ։

Հայ բանակին շարժեցաւ։ Երբ մերձեցաւ թշնամունին՝ դաւ իմ 20.000 կուռ վառուած զինուորներով յարձակեցաւ թշնամունին վրայ։ ԱՌՆՅ եկեղեցական դասն + Արի Տէր ոգնեա մեզ։ Կ'աղաղակէր, Անհողին իրեններով մտաւ թշնամեաց ճակատը, զարկաւ վիշրեց կենցրուական ոյժն։ Եւ մեացեայներն անդր քան զատհման դիմեցին ի վրախուասու։ Հայ զօրքը հալածեց վրախուասական թշնամին եւ այսպէս հինգ որ ահա զին կոտորուածով վարեցին այլազգեաց զօրքը։ Հայկական հոգարամնէն։ Եւ յաւուրա երիս այրանայր դաւ իմ ամենայն գաւառացն զօրէսու այլազգին։ Կեղակակից զինուորներն եւ եկեղեցական դասն մեծաղարգեւս մեծարուեցաւ։

աւարեն եւ արձակուեցան։ Այսպէս Առհայեցի,
Էջ 79—82 (Հմմա. եւ Ամբ. 54)։

1039ին մեռաւ Հայոց թագաւորը Յաղ-
հաննես, թնդայէս նաև անոր եղբայրը Աշոտ, եւ
երկիրն երկու տարի առաջ թագաւորի մասց։
Դաւիթ Անհողին իւր առաջին յաջազնութիւն-
ներով հպարտացած՝ յանդգնեցաւ թիզ զինքն
ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հրատարակել
եւ ջանաց տիրանալ անոր հակառակ գագիկի։
Երկու անգամ մասու անիկա Շիրակ, հակառա-
կորդները սրէ անցուց, բայց երկու անգամն ալ-
նախարարները միացեալ ու ժով ասիստեցին զանի
վերադառնալ իւր թագաւորութիւնը։ Տաշիրը
ահա Առահայեցոյ խաչերը։ “Յայս” (1042)
ամի բազում անցումն եղեւ առաջ ի ձեռն
դաւիթի Անհողինի՝ ազգապետին Յաղհաննիի
Հայոց արքային։ Առ յարացեալ ի վերայ թա-
գաւորութիւնն Հայոց եւ մասնեց ի առ եւ
ի գերութիւն զգաւառս բազումն եւ զայր ան-
ցաներ զարոք բազմօք յաշխարհն Հայոց։ Թողեալ
զաշխարհն Աղուանից եւ զայր ի վերայ աշխար-
հին Հայոց։ Բազում նեղութեամբ եւ անթիւ-
կրակով այրեցան ի զարաց նորա։ Եւ զարձաւ ի
անդունից յաշխարհն ի առն իւր։ (Առհ.,
Էջ 84)։

Ասկայն երբ գագիկ Բ. գաւաճանաւու-
թեամբ է. Պալիս հրահրուեցաւ եւ անոր առա-
ջարկեցին Յաղհանն էս թագաւորի կատակին համե-
մաս Անին Յոյներուն յանձնել, Հայոց նախարա-
րները երկու կուսակցութեան բաժնեւ եցան. մին կը

բաղձար Հայոց մայրաքարտ Յօվերան առև-
միւսը կը ըանկար զԴաւիթ ԱՆՀողին հրատիրել
երկրին ախելու։ Լուսիվերառցին (էջ 52) կը
գրէ. « Իսկ քաջաքացի դիմաւորքն որ նառէին
յԱՆի, իրրեւ տեսին թէ արդ ելու. Գագիկ ի Յոյն
խորհեցան երրեմն ի Դաւիթի առև զքաղաքն ի
Դաւինացին, քանզի քոյրն Դաւիթի կին էր նորա-
երրեմն ի Բագարատ թագաւորն Ափինազաց։
Պատամութենէ զիտենը թէ առաջին կուսակցու-
թիւնը յաղթող հանգիստաւ։ Բայց Դաւիթ
շանաց ամեն միջացներով յինքն վատրել երկիրը։
Ուսէ. կը գրէ զաւեռնեմքամբ։ « Յայնժամ
գաւաճանութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ առա-
քրիառնեից Դաւիթի ԱՆՀողինին, զոր հարկ եզեւ-
մեց զանուն նորա վրախել եւ ասել թէ Դաւ-
ինչո՞վ, վասն զի ի պիհն առառապնաց էած զադու
քրիառնեից։ Եւ ի պիհն կորատեան յախտենից
առաջանացն մասնեալ լինելու. (Ուսէ., էջ 88)։

Մասնաւրապնէս 1048թ կը մեռնի Դաւիթ
ԱՆՀողին եւ կը թազուի Անեաննի վանդին մէջ
(Աւրուն, էջ 106). « Գաւրցէն թագաւորի
զամբարանին մասն է եղել նաևն Նրա օրոքի
Դաւիթ ԱՆՀողին Աղուանից թագաւորի գերեզ-
մանը, բայց այժմ առապնացար չկայ, երեւի
վրախագրել եւ ուրիշ բանի համար են զործ
գրել. . . Առաջ երկու արքաների զամբարանների
վրայ եղել են երկու կամարանեւ. Ֆանկուան
խորաններ, բայց առարտազդարար 1836թ.
Յայննենես եպիսկոպոս. Տէր. բարսեղեանը քանզի
է առել այդ գարաւոր չենքը եւ քարերը դործ-

զրել եկեղեցու աւերանած մասերի վերանորոգ-
ման վրայ.... Այդպիսամբ այդ գամբարանները
զրկուելով իրենց պաշտպանող կամարներից՝
հաւասարուել են գետեին, մէկի հետքն էլ
չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած է արշինաշատի
խռովութ ու եղինձներով՝ որոնք կարծես թէ
մեր այժմեած սերեղի ուստամիննեն ու ան-
հագութիւնը նախառանուած եւ մեր նախնաց
սուրբ անհանների կողմից բազոքելու համար, ծա-
կուում են մատեցազների ձեռքերն ու մար-
մելը.... (Ազգ. Հանդ. 1898, էջ 294, Յարու-
թիւննեած):

Դասիմէ Անհազին մեր առջեւ կը ներկայա-
նայ ուղղմիկ քաջ աշխարհակալ մը, որ իւր-
բոլոր կեռակըն պատերազմերու կոխներու մէջ
անցուց. միանց ամայն շուփազանց վաստակեր որով
ազգին թշուառութեան եւ անմիտ արիւնա-
հեղութեանց պատճառ գարձաւ. այս պա-
ճառաւ են Առհայեցւոյն վերոյիշեալ առելու-
թեամբ լի խօսքերը: Ինութեամբ ըըստով
արիւնիրաւ եւ պատերազմաներ ու զեց նախ իւր-
ակարա թեան սահմանները ամրացնել. ասոր հա-
մար շինեց 12 բերդեր որոնց մէջէն յանուանէ
կը յիշատակուի: Լուի անառիկ եւ նշանաւոր
ամրոցը, որուն աւելացները զեռ կանգուն են:

Հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ կը
յիշառի Դասիմէ Անհազին:

(Խառ., Այսմական Տարեգիր, էջ 11)
Ելու 996 թվականին ինքնակալ ար-
քային Դամթի Անհողինի, Գուրզէնայ որո-

այ Բազրաստունոյ թագաւորին եւ Տիմվասան, որդի Արամայ արքայի, եւ ամուսին իմ Ռուսուդան . . .

(ԸՆԴ. Էջ 12) ՆԺԴԻ (1005) «Ի Հայրութեան Սիմեոնի եւ Աթանազինէ եւ Փիլարտոն կանզնեցաք զուրբ խաչ ի փրկութիւն նոզոց մերոց եւ ամենայն երկրապահուաց խորոց եւ յաւզնականութիւն թագաւորին մերոյ Դաւթի»:

(ԸՆԴ. Էջ 12) ՆԺԵ (1006) «Ի թագաւորութեան Դաւթի ինընակալի եւ ի հայրութեան Յովսեվիայ եւ Սեպոս կանզնեցի սուրբ Նշանու յուխտիս Հաղրատուայ»:

Անըն յիշեցինք Պատիմիթ Անհաջողնութեան եղբայրը՝ Ամբուստ որ իրեն հետ կը թագաւուորէր Լառի մէջ . պատմական ազրի բները կը լո հե այնուհետեւ անօր կենաց եւ գործունեութեան զբայ . միայն անոնչը կը յիշուի երկու անգամ 1063ին եւ 1083ին արձանագրութեանց մէջ Կիւրիկէ Առաջին հետ, զոր պիտի անանենք եռորէն ինչպէս նաև . Առնահետ եկեղեցւոյն արեւելիւան ճակատին զբայ քանզակուած է իւր կենցանագիրը հետեւեալ արձանագրութեամբ . » Անըն յիշուիկէ թագաւոր եւ Ամբատ թագաւոր . զ՞ո՞ վերը անանձը» :

Պատիմիթ Անհաջողնութեան արգիներէն կը յիշուին Կիւրիկէ Առաջին հետ Պատմիկ ու զաւասր մը Հրանես անուամբ որ թէք զինքը թագուհի կը կոչէ հետեւեալ արձանագրութեան մէջ (Առաջ. Էջ 24) . «Ի ՌԺԲ (1063) թուին ի հայրապետու-

թեան տէր Դէուկորոսի, ի թագաւորութեան Կիւրիկէի և Սմբատայ եւ Հրանոշ Թագուհի, դուսոր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ զեկեղեցիս, եւ եսու զնորաշէնքն ի Սանահին.... (Brosset, Hist. de la Géorgie, Addition IX, էջ 161) Թագրատունեաց ազգացոցակին մէջ դասիթ Անհողնի որդիները Թռելով կ'ըսէ. Կիւրիկէ թ. եւ Սմբատ իբարու եղբայր էն, որիշ եղբայր մ'ալ ունեին Աղարանասէ¹ անուամբ, որ 1064ին զեռ կենդանի էր. Brossetի ազգիւրը մեզի անծանօթ է Աղարանասէի մասին. զ ալով Ամբատուի որ Կիւրիկէի եղբայր կը նկատէ, սիստմունքը կը համարինք, վասն զի Ասողիկ յայտնապէս կը կոչէ զայն եղբայր դասիթի Անհողնի (Աս., էջ 256).

3. Կիւրիկէ Ա. 1048—1089² և Գագիկ 1039—1058:

Դասիթ Անհողնին կը յաջորդեն իր որդիները Կիւրիկէ Ա. եւ Պատիկի: Առաջինն արդէն հօր կենդանութեան Լոտիի մէջ կ'իշխէր (տես Զամշ. թ. 913) եւ դասիթի մեռնելէն եաբ Կիւրիկէան մայրաքաղաքը Ծամշոյլուկէն փիսազրեց իր սիրելի քաղաքը Լոտի: Կիւրիկէ Ա.

¹ Հայ պատմութիւնները ուշամուֆ ու զիստիք Աղարանասինութիւնների ուղարկելի որդին ուն հանդիսոր. Հ. Զամշին է. Հ. Ազիշտան ու ու մէկ անուրդութիւն կ'ընձնէ.

գահն կը բարձրանար այս տաեն երբ Անիի բարձրաւունի թագաւորաթիւնը կը բարձրէր . “այլ մերն դադարեաց զաւազան թագաւորական որպէս Ամերիկէին որ ի Լոռէ քաղաք եւ որ շարջ զնովաւ, զի եւ ոս յազդէ Բագրատանեաց էր, (Աիր. 53): Կայնը կը հրինէ Ամ. Անեցի ալ (Էջ 109). “Զի թէկէտ եւ գոյր ուրաք զաւազան տէրութեան՝ որպէս եւ Ամերիկէին՝ կամ այլ ուրեք, թագաւորիս ժամանէ Փալտան պարսից տմիրան հետզհետէ կը զարանար եւ կը տիրէր շրջակայ երկիրներուն այսպէս հպատակեցաց Խաչենը, Դալբողին, Սևուրովիը եւ վերջապէս “զոռ դնէ ընդ գազ-կայ թագաւորին Զարագեաց եւ ընդ Ամերիկէ թագաւորին Ազատանից . . . եւ նեղէր զնուաւ: Տի-րեաց նա եւ դունայ, եւ եղ հարիս ի վերայ Հայոց երեքհարիւր հազար զբաժ.” (Ա.արդ. 100).

Փալտանին յաջորդեց Ալփառվան որ 1064թն ասխական բարոր ցեղերէն զարաժայով ըրած քալեց Հայաստան 100.000 բանակով մը Փալտանի պարտ թեանց զրեմը լուծելու. Առաւ “Նոր-քաղաքը” զոր Վիրը Ախալ-քալաք տաեն . . . նուանից Շամշադէ բերդաբարձրը (Վ.յր. 101) եւ Ազատանից երկրին մէջ անհա-մար անօրէնութիւններ գործեց. “Աշտանեաց զնուաւ ի սուրս եւ ի գերաթիւնս, եւ անթիւ. եւ անհամար արար զանցումն քրիստոնէից.” (Ա.ա.հ. 145): “Եւ զինի ոյշաւափ բարկութեանս, կը զրէ Ա.ա.հ., առարեաց սուլտանն առ թագաւորն

Ազուանից ի մի բիկէ եւ խնդրեաց զգուատըն իւր
ի կնութիւնն, որ յազագո ահմէն տռել եղեւ. եւ
արար սուլուանն ընդ նմա սեր եւ խազազութիւն
յաւիտեան եւ զմազագո առն Ազուանից զկիւրիկէ
զորդի ուսութի Անհողինի յա զարկեաց մեծա-
պատի պատուավ ի քաջաքն իւր Լոռէ բազում
ընծայինք. (Առհ. անդ):

Կիւրիկեան ցեղի այս խնդամութիւնն Ալ-
փառալանի հետ բոլորացին առրեկր ձեւով կը
պատմէ Ձուանչէր, որմէ կ'երեւայ թէ ազգուան
են նաև. Առմ. Անեցի եւ Վարդան. Ձուանչէր
կը զրէ (Էջ 113). “Ալփառալան... զոյր տո-
նոյր զամենայն առանք Քարմը լայ, կատորէր եւ
զերէր. եւ խազացեալ զնայր ի մայրաքաղաքն
Հայոց ի յԱնի, եւ տանոյր զնա, եւ լույր տռեր-
մամբ կատորելոցն: Եւ այլ եւս ապառնայր զյաց
աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նմա Բագարատ
զդուատը քեռ իւրոց ի Քառեթիւն, որ էր նա
զուատը եղբար Աիւրիկէի Հայոց արյուայի. յորմէ
խնդրէր Բագարատաւ ազաւանուր, եւ ոչ այլր զնա
Աիւրիկէ. մինչ զորեեցին նմա որոգայթ Ա-
րազը ակուր եւ Գամբիկէլ զորագլուխը զյաց,
եւ ըմբռնեցին զնա յանտառին Քոիշոյ, եւ ազդ
արարին Բագարատայ. եւ զնաց առ նա եւ Էսռ
զազդիկն եւ զԾամշոյլուտէ ի ձեռաց նորա, եւ առա
արձակեաց. Այսպէս նաև. Առմ. Անեցի (Էջ
112). Էսռ (Ալփառալան) եւ զԱխալքազար եւ
ի այն ամի (ԸժԴԴին = 1065) Բագարատ
Աիւրիկէ կալաւ. եւ զԾամշոյլուտէ Էսռ. իսկ
Վարդան առելի որոշ ձեւով կը զրէ (Էջ 101).

“ առ զնոր քաղաք . զոր Վիրք Ախալ քաղաք ասեն ,
և զԸամշոյլդէ և առնու կին զգուստը Կիւրիկէի
թագաւորին և զգուստը քեռ թագաւորին
Այսց Բազրատասայ .” Միաբանելու համար այս
չորս պատմագիրները՝ պէտք է ենթազրել թէ
Կիւրիկէի կինն էր Բազրատասայ Այսց թագաւ-
որի քոյլը . առափ և Խոզը Կիւրիկէի աղջկան
և Այսց թագաւորի քրոջ զատեր մասին է :
Այս խմանագ ալ համեցած է Թրուէ , որ Թռան-
շերի “ որ էր Նա զաւստը Եղբօր Կիւրիկէի Հայոց
արքայի . ” առաջ պարզապես կը թարգ մանե .
“ Պաւասր արքային Հայոց Կիւրիկէին . ”

Այսպէս ժամանակի մը համար խաղաղե-
ցաւ երկիրը . և Կիւրիկէ քանց Նորիրուիլ Ներ-
քին բարեկարգամենքան : Անին թագաւորու-
թեան բարձմամբ ինքն էր քաղաքական միակ
անկախ Ներկայացուցիչն և իրեն կը հայէր բա-
րեկարգել ազգային զարծերը :

1082ի միջոցներուն էր որ Կրիզորիս
Առհրամ կաթողիկոսն երկար ժամանակ զեկե-
րելով Ա . Պոլիս , Եղիպատու եւն , աթոռն թափուր
մեցած էր : Թէեւ իրեն տեղապահ Նշանակած էր
զԴեռդ Լառեցի . բայց Նա թիզնազըսէ կառա-
վարելով աթոռն , հակառակ Կրիզորիսի բա-
ցայայտ հրամանենին . առ զահամիւններ յառաջ
եկած էին : Հիւսիսային Հայաստանցիք . որ անց
Կլուին անցած էր Անիի Ռարսել և պիտիուրուն .
Խորհեցան ձեռնազրել առ իրենց համար նար
կաթողիկոս մը . այս առաջարկութիւնն Ներկայա-
ցոց Բարսեղ Կիւրիկէի արյունելիքն ի Լոռի :

Աիւրիկէ հրամայից ժաղով գումարել։ Ժադապա-
տեղին ընտրուեցաւ Հազբատի վանքը։ Հաւա-
քուեցան բազմաթիւ ժաղովականներ։ որոնց
թռին մեջ էր նաև Ատելիանոս Ազու անից կա-
թողիկոսը։ Կաթողիկոսով ժամանելու էր
Քարանդ եպիսկոպոս որ Նոյն հետապն Ազու անից
Ատելիանոս կաթողիկոսին ձեռնադրուեցաւ։ յա-
խոն Ա. Գրիգորի, ի վերայ ամենայն աշխարհին
Հայոց հրամանաւ Աիւրիկէի թագաւորին եւ
անոնք Ատելիանոսի։ Այս գեղոցը յառաջ բե-
րինք Առաջ եցեց առանձ անդիկուլեմեան Հա-
մաձայն¹։ Մայիսի ար Այրիվանեցի եւ իրեն հետ
կիրակոս ոյս գեղոցին հետ կը կապեն նաև Հայ-
րատայ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը,
որ յառաջապային Աիւրիկէի պալատան երեցն
էր։ Ա Այրիվանեցի կը գրէ (Եջ 60)։ Իսկ
Աիւրիկէ որդին դաւթի եւ ձեռնադրել Յալսե-
փայ Ազու անից կաթողիկոսին զտէր Քարանդ եւ
զրան երեցն իւր զԱսրդիս եւ ձեռնադրել
եպիսկոպոս Հազբատայ եւ յայնմ հետեւ եզեւ

¹ Ա. Ա. Հ. Եջ 220. «Պարհեաց ի մեռ ականութեանն
Հայոց ի յամփ Ը. Տ. (1081) արքեպիսկոպոս Շիրակայ, որ էր
ի յաղացն Անի, որոյ անոնք առին ունի քարանդ։ յարս-
ցեաւ գնուր յաշխարհն Հայոց ի Ա. Ա. Ա. Ա. պատահի ի լուն
յաղաց ու թագաւորին Հայոց Աիւրիկէ՝ որին Անհազինին
դաւթի, որուոյ կառակոյ էլ է։ ինչորէր քարանդ անձն
ձեռնադրութիւն կամ աղիկուսութիւնն Հայոց։ Զար ճակա-
գուած թագաւորին Ան-րիկէ զեղինիկոպոսուն Ազու անից
աշխարհին . . . ի Հայոցուն։ Ձեռնադրեցին զտէր քարանդ կո-
թու պիկոս յամփու որբուն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշ-
խարհին Հայոց Հայունանու Ան-րիկէի թագաւորին է։ Անոնք
ուստի պահանջն որ անձր զայն ու որբուն արքունիք թագաւորին։

ամսուն: Պարձենով յամ 1076 և աւելի
քարտեղ որ յարեւելու, զոր ի Հազրաւ ձեռնա-
զրեցին աւել Ասեփանոս կաթողիկոս Աղու անից
եւ թագաւորն Ահերիկէ: Յօրում աւարս եւ
զԱարդիս աւագերէցն արքունի գրանն արհե-
պիական ձեռնազրեցին երկունեան կաթողի-
կուրն սուրբ ուխամին Հազրաւաց: աւշով պիճակա-
յերկուց կոզմանց:

Խակ Աիրական (էջ 56) կը գրէ: Կրրեւ-
եան Ահերիկէ արքայ յազգ Են բազրաւունեաց
որդի Պատմի... եթէ եթով աւել Գրիգորիս
զաթու իւր եւ գնաց ի Հռովմ: Կոչեաց առ
մերն զաւը Յավսէփ կաթողիկոսն Աղու անից եւ
ես ձեռնազրել զաւը Քարտեղ՝ կաթողիկոսն
Հայոց, եւ զԱարդիս ոմն գրան երէց Ահերիկէի
ձեռնազրեն եպիական Հազրաւաց, եւ յանձն-
չեաւ եղեւ: ամսուն եպիականուն:

Յայտնի է թէ զբարսեղ ձեռնազրոցը
միայն Ասեփանոս կրնայ ըլլալ եւ ոչ թէ Յով-
սէփ (անս Հայապատում թ. 341 և Չամչ.
թ. 813 և զ. 7, 13, 25.): Ահերեւայ թէ
Սայրիկանեցւոյն եւ Աիրականի այս երկու կաթո-
ղիկոներն իրարու հետ շփոթելու պատճառն
եղած է նոյն ասեն Աղուանից Յավսէփ կաթողի-
կուին աշխարհահանչակ անունն, թշովես նաև
յաջարդութեան փոքրիկ անջրացեար:

Ամսուել Անեցի (էջ 118) եւ Վարդան
(էջ 106) եւ Ահերիթ, Սայրիկ (էջ 60) միարան
կը յիշեն թէ Քարազի ընարութենէն եաքը Ահե-
րիկէ եւ Պետքար (Գորդի ըստ Վարդանայ) գյաց

թագաւորին եւ Նորընտիր կամ աղբեկանն հետ
միասին 1089 թուին այցելու թիւն մը առաջին
Խորասանայ Մելիք Շահ սուրտանին եւ պա-
տուով դարձան։ Ան ինչ քաջազարկան նպատա-
կաւ էր այս ճանապարհորդութիւնն, յայտնի չէ։
Թերեւս Մելիք Շահի դահակալու թեան առթիւ։

Անրիիկ ամրացած Լուսիի մէջ, թէեւ ժա-
մանակ մը խաղաղացաւ Պարսից կողմէն, բայց
ապրեցաւ անդադար կուռի մէջ Այսց հետ։ Աի-
րակոս կը զրե (եջ 72). “Իսկ Անրիիկ Բագրա-
տունի, որ ի Լուէ քաջարէ, զամենայի ժամանակու
իւր կացեալ ընդդէմ Այսց ի հաստատութեան
պահէր զհայրենիս իւր”։

Թագաւորին մահուան թուականն որոշ
չէ. վերջին անգամ՝ կը յիշուի 1089ին, ուստի
հաւանականարար մահը 1089—1100 թուա-
կաններուն պատահած պիտի ըլլայ՝ քանի որ իւր
յաջորդն 1105 թուին կը յիշուի. թագուե-
ցաւ Հայրաբատայ արքունական դամբանարանը;
Հետեւ ալ արձանագրութեանց մէջ յիշուած
է Անրիկ Ա. անունը։

“Նորի. Թաւականնեթեան Հայոց եւ Կո-
րիկ թագաւոր սահմանեցի զհասովիս վանուցն
մեղաց թուզութեան եւ արեւշատութեան իւսց
ընդ ձեռամբ Աշուա մարդունին¹, ։ Կոստանդնան՝
Այսմական Տարեգիր, եջ 23։

¹ Այս արձանագրութիւնը արինու արիներ առցըկը կը-
պահ կը կարգուն. ոյսովն է. ամսաց 1897. 239 “Ե. Շ. (1081) Շահական մասն Հայոց եւ Այստիւթեան ընդ Կայ իւսց նույն-
թեան եւ արեւշատութեան իւսց ընդ Կայ իւսց Աշուա մարդ-
ունին արինեալուն”.

• Ե. թուականիս Հայոց շժ . ի թագաւորութեան Ալեքսիկէի որդուց Դաւիթի արքայի և . Ամրատայ և Հրանուշ թագուհի . զաւար Դաւիթի արքայի . շինեցի զնշխարառութեան զեկեղեցին և . եաւ զերա շենքն ի Ամենահին . Անդ . Էջ 24 .

• Ե. շժը . թափն ի հայրապետ թեան ակր Դաւիթիկարոսի . ի թագաւորութեան Ալեքսիկէի արքայի և . Ամրատայ և Հրանուշ թագուհի . զաւար Դաւիթի արքայի . շինեցի զնշխարառութեան զեկեղեցին և . եաւ զերա շենքն ի Ամենահին . Անդ . Էջ 24 .

• Ե. թագաւորութեան Ալեքսիկէի . . . Ես ակր Ասրդիս առ աշնորդու Հազրաւասայ կանգնեցի զնշանս ակրոնական զեկ հաւասարացնեց և . պաշտպան թագաւորաց մերոց Ալեքսիկէի . Ամրատայ և . Դաւիթի զարմի ացաւ . Անդ . Էջ 25 .

Ալեքսիկէ Ա. թազ-աց երեք որդի՝ Դաւիթի Բ. . Ալբան Ա. և Առելիանոս եպիսկոպոս . ու զաւար մը . զոր բանութեամբ կես թեան առաւ . Արքայական :

Դաւիթի և . Ըստաւ յաշորդեցին Ալեքսիկէի թագաւորական զահնն վրայ . իսկ Առելիանոս ընդգրկեց եկեղեցական զինակը . եպիսկոպոսացաւ . Ներկայ էր իրրեւ . այսպիսի Ցաւուշի 1139ի ժաղավիճ . ուր ածուեցաւ . Կրիտորիս Աղումից կաթողիկոսը (ժաղավշն Ներկայ եպիսկոպոսներու թափն մեջ էր աթշուի թիք . Տէր Առելիանոս որդի Ալեքսիկէի . Նոցունց՝ Դաւիթի և . Արքատայ եզրացր . . Հայապատամ . Էջ 342 . Ալավանեւցաւ . 1142թ . ՚ի Նմին (Ը.Պ) ամի մեռաւ Ցեր Առելիանոս եպիսկոպոս որդի Ալեքսիկէի թա-

զաւորին ի բերդին որ կոչի խալքն մաքար, (Հայապատում, էջ 344):

Ինչպէս Դաւիթիթ Անհողին իւր Ամբոս եղացար հետ ի միամին կը թագաւորէր, Նմանապէս Աիւրիկէ և իրեն բարձակից առած եր իւր դաշտիկ եղբայրը: Աւրդան կը զրէ (էջ 100) գոռ դնէ (Փատղոն ամիրան) ընդ գագից թագաւորին Չորսգետոյ եւ ընդ Աիւրիկէի թագաւորին Աղուանից: Ինչպէս վերն ըստնք Դաւիթիթ Անհողին միեւայցաւ: Կախեթի Աիւրիկէ կը հետ առնելով անոր Զորակրցել դուարը: Աղիս այս կախեթի թագաւորս չունենալով ուրիշ զաւակի իր կենդանութեան որդեգրած եր իւր դատեր եւ Դաւիթիթ Անհողինին որդին՝ զդաշտիկ որ պապին մեռնելէն վերջ անոր յաջորդեց: Դաշիկով Աիւրիկեան թագաւորունի ցեղը նոր ճիւղաւորում մը կ'առնենայ եւ անկախ թագաւորական իշխանութիւնն մը կը ժառանգէ, եւ քանի մը սերունդ յաջորդարար կ'իշխէ կախեթի վրայ: Անը պատմութեան կարգը ըսնդհաւելու համար այս նոր ճիւղաւորումը պիտի պատկերացնենք ապա Աիւրիկեան ցեղի ճիւղաջրական առաջակին պարագաներին պրայ:

4. Դաւիթ թագաւոր Մածնաբերդի
(1089—1145).

Աբաս թագաւոր Տամուշի (1089—1145):

Ախուրիկէի որդիքը՝ Դաւիթը թ. եւ Աբաս Ա-
ժառանգ եղան Հայրենի իշխանութեան։ Բայց
երկար չկրցած վայելել իրենց ժառանգութիւնը-
“Ընտ մահուած” (Ախուրիկէի), կը զրէ Կիրակոս,
Էջ 72, զառեալք ի Այրաց որդիք նորա՛ ելեալ
ի առնե Հայրենեաց գնացին ի Պարսիկո Դաւիթը
եւ Աբաս։ Եւ առնան ի նոցանե ի ժառանգու-
թիւն զՑաւուշ եւ զԱմածնաբերդ եւ զայլ ան-
զիս։ Նոյնպէս կը զրէ նահե Ամրդան, Էջ 106.
“որոց (այսինքն Գուրգ ենայ եւ Դաւիթ Անհօնին)՝
թռառնըն Աբաս եւ Դաւիթը ներդեալ ի Այրաց՝
չոց ան առ անեարան Առանց եւ առին մէն մի
բերդս եւ կային տառապանօք։”

Թէ ի՞նչ կ'իմանան պատմացիրներս “զա-
ւեալք” կամ “նեղեալք ի Այրաց, բաելով, կը
մնայ անբացատրելի։ Ա'երեւայ թէ Այրացիները,
որոնց զէմ Ախուրիկէ Ա. զամենայն ժամանակու-
իւր. (Աիր. 72) պատերազմնը պահեց երկիրն
առար սանձգութիւններէ, պատերազմանէր եւ
քաջ թագաւորին մահուընէն եաքը մասն բռնի
ուժով լուի եւ Հալածական վարեցին Ախուրի-
կէան կորիւնները Հայրենի ժառանգութենէն,
որոնք իրենց ապաստանաբանն մնառեցին “ի
Պարսիկու, այսինքն Առանց կամ Առանց աիրուշ”

քով։ Հայ Ազգուակրի Ուսի պատառքն մեջ։ Դարձեալ առեղծուածացին կը թույ մեղի համար։ թէ բնչ պայմաններով հիւրընկալեց զիրենք Առանց աւերը եւ առաւ անօնց ՝ի ժառանգութիւն զՑաւուշ եւ զՄածնարերդ եւ զայլ աւեզիս։

Վարդանայ խափերը, թէ ասին մէն մի բերդս եւ կային տառ ապանոք կը ցուցենն թէ երկու եղբայրներն իրարուն անկախ կ'իշխուին իրենց ամբութեանց մէջ, Արաս կը նատեր Ցաւուշ բերդը, իսկ Դաւիթ Մածնարերդ, բայց Նահա այս ամբութեանց մէջ ՝կային տառ ապանոք։ վասն զի ՝տպա յետ առուրց¹ առնուն զարձեալ Պարսիկը ի նոցանե զՑաւուշ, եւ Նորա բնակին ի Մածնարերդ² (Աիր. 72), աւելի անձուկ շրջանկի մէջ։

Իրենց վիճակը շրարւորեցաւ յաջորդոց քաջարական մասնախոսթեանց մէջ, 1105ին Կզիլ ամիրան յարձակեցաւ գուգարցի վրայ, առաւ Լոսին, Հազրաւան ու Ասեահնիը, եւ յառաջացաւ մինչեւ Դուրին, որ ապաննեց Մածուցի Արունար եղբայրը։ Թէեւ Անիի աւերը՝ Մածուցէ զրէժինդիր եղաւ իւր եղբար արեան, Կզիլ ամիրան ապաններով ՝ի վերայ զերեզմանի եղբար իւրօյ, (Վարդան 113, Աիր. 60. Միւ. Արիզ. 61) եւ գումինը յետ զբաւեց, սակայն այս յաղթութիւնները շփրկեցին Աիսրիկեան թագաւորութիւնը։ Քիչ վերջ գյուց Դաւիթ թագաւորութիւնը խրեց Պարսիկներէն Տիբրիսն եւ Օր

¹ Այլուր Հայ Վահարդանին 114.5. Կէուքիւրը։

բելիանց՝ իւ անէ ու Զաքարէ մեծ սպասալարներուն.
քաջութիւններով առաւ Անին եւ աւելի ընդար-
ձակելով իւր սահմանները՝ 1118—1123
շրջանին այրեց Նաև ամբողք Կիւրիկեան թա-
գաւորական երկիրներուն, կամ՝ ինչպէս կը զբէ
մարդան՝ “առեալ եւ զԱւխտիս (Օլթի) եւ
զսահման իւր եւ զՊագ եւ զՑերունական եւ
զՏայուշ եւ զԿայեան եւ զԿայծան եւ զԼուէ եւ
զՏաշիր եւ զՄահկանարերդ եւ զԲոլոր իշխա-
նութիւնն Հայոց կիւրիկէի եւ Արտայ (Ապր.-
119), որոնց կառավարութիւնն յանձնեց Դաւիթի
իւնելի՝ “եւ ի վերայ հայրենեաց իւրեանց
առաւու Նմա (իւանելի) ի թագաւորէն լաւու իւր
զաւառովն, եւ Ազարակն աեղի դարպանի եւ
Ըստչովդէ որ եր հայրենիք Երցին¹ վերասին
առաւու զաւառովն. (Օրբ. 277):

Առաջին Լոյի իւր զաւառովն. եղաւ
աեց հականեւթիւն Օրբելեան առն:

Դաւիթ եւ Արտա Թագին իրենց բերդերու
մէջ ի Տաւուշ եւ ի Արծնարերդ Աւրախայի որ
եղաւ իրենց 1140 թաւ ականը. երբ կաթողիկոս
ածուեցաւ իրենց իշխանութեան սահմաններուն
մէջ Դրիգ որիս Ազաւանից կաթողիկոսը, այս մասին
Ա. Գոշ կը հաջորդէ հետեւեալ մանրամասնու-
թիւնները. “Արդ ի զալ Տէր Ասհակայ յաշ-

¹ Օրբելեան Ա. 277 խաելով Զաքարեանց թագաւու-
թիւնն գրոյ. աշազիր կը եւ. որ առնից “ինաւութիւններ
իւրանիալ էին ընդ թագաւորին Արցա եւ ընդ թագաւորին
Հայոց կիւրիկեանց. որը էին բարդաւունից. որդեւուրը
աւ իւանի Օրբելեան ամս անցած էր Առաջարանի՝ Այս-
րիկ բ. ի զատիք Հետ:

խարհն Աղու անից ժողովեր զամենեսեան առ հա-
սարակի ի առ Արտասայ թագրատուեան, որդոյ
Անրիկէի արքայի, որ եւ ժողովեալ ամենեցուն
առ աջի նորա ի բերդն որ կոչի Տաւուշ, ուր եւ
ժողովեալ հարանց արքոց եւ եպիսկոպոսաց.
Թագաւորն Դաւիթիթ եղբայր Արտասայ թագաւորի,
ուր Ասելիանոս որդի Անրիկէի նոցունց եղբայր
եւն... եւ այսոցես մեծաւ հանդիսիւ եւ հաւա-
կաւոր կումամբ ձեռնազրեցին կամ ողիկոս Աղու-
նից զԳրիգորիս հարեղբարքարդի Տեառն Ասելիա-
նոսի Աղուանից կամ ողիկոսի. (Հայուպատում,
էջ 342. Հմմա. եւ բարխու զարեան՝ պատ.
Աղուանից 185):

Արտաս, որ Տաւուշ բերդի մէջ ուներ իւր
ընակութիւնը, 1145ին ենթարկուեցաւ Զօլի
ամիրապինի յարձակմանց: Զօլի ոյս թութիւնը ար-
շաւեց Առանի վրայ և առ թանակի երթոյը ի
բերդն Տաւուշ, յորում ամրացեալ էր թա-
գաւորն Արտաս եւ բազում ջանիւ ընդ երկար
պաշարեալ զնո՞ւ ապա առնոցը զբերդն. (Հայուպ.
344): Արտաս 40 որ ընդդիմացաւ պաշարման
(Առմ. Անեցի, 133), բայց ի վերջոյ ստիպուեցաւ
անմետառու ըլլալ, անձին ապահովութեան պայ-
մանաւու, թեզու կը գրէ Առմ. Անեցի, 133.
«Կառ զնու (ՊՏԱՆՈՒ)՝ հանելով զթագաւորն
Արտաս՝ առ անց վեաս առնելոց»: Արտաս ապա
«անցեալ զնաց առ թագաւորն Արտաս ի ԾՂԴ
(1145) թռւականին. (Հայուպ. 344):

Այսոցես Արտաս նաեւ իւր երկրորդ ժա-
ռանցու թենեն կողապտուած եւ հալածուած՝

ատիպուեցաւ. զիմել իւր առշմբն երգուեալ հակոսելորդին, Այսաց դեմեարէ թագաւորին (1125—1154) որ կ'երեւայ թէ Ահերիկեանց ակարանալովն՝ ոյլ եւս անկասկած անձոց վառեգաւոր ըլլալէն՝ հաշուաթեան ձեռք կարկառեց հալածական Արտահին եւ առաւ. բնակութիւն իւր երկրին մէջ :

Իսոյց Արտահայ օրերեւ հաշուած էին արգէն։ Հաւանարին ոչ շատ վերջը վախճանեցաւ, եւ մարմինն ամփոփուեցաւ. Հազրաւ իւր նախնեաց դամբարանին մէջ :

Կոյն ՇՊԴ (1145) թագին մեռաւ. Խաչե թագաւորն դաւիդ Հի յամբոցին որ կոչի Առանարերդ. (Հայապատում, 344), ոյս յիշուի Դաւիդի մէկ ուստրը՝ Կիւրիկիլ Բ. (անդ եւ Աիր. 72), եւ մէկ դաւասրը Ռուզուրան (ան վարը արձանագրութեանց մէջ)։

5. Կիւրիկիլ Բ. 1145—1185:

Առանարերդի թագաւորին՝ Դաւիդի յաջարդեց իւր որդին Կիւրիկիլ Բ. * այր բարերարոց եւ կատարեալ ի գործս առարինութեան քան զհարս իւր. (Աիր. 72): Արովհեաւեւ. Արտաս Ավախճանեցաւ. անժառանգ, անօրս ստուերական իշխանութիւնն ալ ժառանգեց անշառշա Կիւրիկիլ։

Հայ առ առ առ ու մ էջ 350, կը պատմանի թէ Այսաց Դաւիդի թագաւորը դեմեարէի որդին, ոյն ինչ բարձրացած թագաւորական զահը

(1154) դեղի հոյ ազգն "այլքան բարեւրառա-
թին ցուցաներ, մինչ զի սուաքէր եւ կոչէր
զթազաւորն Իմրիկէ (Բ) որդի Դամթի¹
թազաւորի Բազրատունելոյ, եւ խոստանայր
Նման դարձուցանել ի Նմ զժառանգութիւն
Նորա, զոր Խախնեացն իւրաց համեալ էր ի Խախնե-
եւ այնպէս պարզեւ որ յզարիկէր զնու ժամագիր
եղեալ Նման . . . բուզ զարսպիսի զկամ (թագաւո-
րին) իրրեւ զիսացին իշխանը Այսց յոյժ Խա-
խնեալարեկ եղեն, մանաւանդ Որբելեանքն կոչե-
ցեալ ազգ, եւ զեզ մահու արբացեալ ապանին
զթագաւորն Դամթի, Նոյն 1154 թուին:

Օրբելեանց հակառ ակութիւնն ուիւ ըիկեան
առն զէմ հասկանալի է, քանի որ անոնց եղան
էին տեր Ամերիկեան թագաւորական հազերուն,
թէեւ, քիչ յետոյ խառնու եցան խնամութեամբ
Ամերիկեան արեան հետ: Այսպէս միանգ ամայն
շքացան ոյն յոյսերը, որոնք անշուշտ արթնեցած
էին Այսց թագաւորի խառնամբ: Մահնարերդի
աիրոջ մէջ: Ամերիկէ Ռ.Ի զորքերուն զրայ ու-
րիշ աեզեկութիւն չէ հասած մեզի, բոյց "բա-
րիոր փոխեալ յաշխարհէս (1185) թողու ժա-
ռանցակալ զորդին իւր զմանուին Աբաս, (Կիր. 72):

Ամերիկէի կիմը կը յիշուի Թամար, որու
անեցաւ հինգ զուար՝ եւ մէկ ուար: Պառա-
արթներն են՝ Ամերիկան, Ամաբան, Բուռաւ զան,

¹ Անոցմամբ մէր ընդհանուր ավետիկին մէջ թա-
գաւորիս անուան քազ գույք գույզի մէջ Աննալն աւելցուց
էինք, որ ուկոր էր ըստու Դամթը Բ.:

զանեկ եւ բաւրինա, որոնց անունները պատմութեան մէջ անմահացած են իրենց շինարարական գործերով։ Աիւրիկեան ռան այս ազնիւ մեացորդները եղած են պաշտով իրենց նախնեաց յիշատակներու, եկեղեցաւեր եւ շինարար։ Մինչեւ այսօր կը կարդացուին անոնց արձանագրութիւնները Աիւրիկեան երկրին հին հին կերտուածքներու վրայ։ Կարեւոր կը համարիմ ամփոփել այս անդ այս արձանագրութիւնները իրեւու գրաւականներ անոնց շինարարական գործունեութեան եւ բարեպաշտութեան, որ անշնչառ պատիւ է Աիւրիկեան ռան։

1. Մարիամ, որ կ'երեւայ թէ կուսութեամբ անցուց իւր օրերը (քանի որ արձանագրութեանց մէջ չի յիշուիր իւր ամսասինը), այլ եւ այլ շինութիւններ կատարած է իւր քոյրերուն հետ՝ Քորայրի, Հաղբատի, Առնաշեի վաճաքերու մէջ։ Հաւանարէն ինքն է այն Մարիամն, զոր կը յիշէ Ամրդան։ Եին եւ կանայք թագաւորակունք կրածաւորեալք կուսութեամբ ի Քորայրն՝ Խորասու¹ եւ Մարիամ², որոց Յափհ։ Մարկաւագ վարդաշեան կը գրէր զգուշական խրասու։ (Ամրդ. 122)։

Քորայրի եկեղեցւոյն կից մատուի ու վրայ կը կարդանը հետեւեալը.

“Քրիստոս Աստուած յիշեա զՄարիամ եւ զԱռուազան ի զալսանեան քում”.

¹ Ակ Խորասու Բնակ Հայութ ամեր. ՀԱՅՐ. զՀԱՅՐ. զԱՅՆԱԿԱՆ եւ ԹԱՅԱՎՈՒ և Սահակի 1101թ (ԸՆՊ. ապ. ԶԵՅ). Brossat, Description, p. 65.

ԱՅ. (1153)¹ Եւ Մարիամ՝ զուսոր կիւ-
րիկելի թագաւորի յաղը և բազրատունի շինեցի
զուրը կաթուղիկէս աւ զնութեամբ քւեր իմա
Առաւուզանա, յիշատակ մեզ եւ ծնորաց մերոց եւ
հաւրաբեր մերո Առաւուզանա² եւ եղբաւր մերո
Արաւա որք երկրպագէր Քրիստոնի ի առուր
գաւ արանիս յիշեսնչիք ի Քրիստոս զի վասն նեղու-
թեան անդւ ոյս շատ աշխատեցար. (Լուսոյ 1900,
թ. 326. Աղջ. Հանջ. թ. 420. կռաս. 30):

"Ի թոհն Հոյոց ԱԼԴ. = (1185) Եւ
Մարիամ՝ զուսոր կիւրիկելի արքայի, մեծ յու-
սով շինեցի զուն աղոթից ի վերոյ հանգու-
տարանաց մեր՝ հաւրպիւր իմց Առաւուզանայ³ եւ
մաւր իմց Թամարաց եւ ինձ Մարիամու, յա-
ռաջնորդութեան անանե թարացի արհիեպիսկո-
պանի. որ եւ աւարանցաւ ի ձեռն արաւ Արդ
որք մասնէր ընդ զրաւն նօրս, եւ երկրպագէր
սրբոյ Նշանիս յիշեցէք յաղաւթս ձեր զմեզ եւ
զնանինի թագաւորազունքս մեր, որ հանգու-
ցեալ են առ զրաւն սրբոյ կաթուղիկէիս ի
Քրիստոս Ընառն. (Բրունէ՛ Description, էջ 8.
Առաւուզանան՝ զինական առքեզիք, էջ 36):

¹ Այսուհետ է ըստ հայութակ թէ Տաղաւորաց, թէ Աշո-
նանի եւ թէ Լուսոյանց. Կառավարիկէմ հարդար թաւու-
թեց ՕՏ (1171) կամ ԱՏ (1191). յանի որ կը ժամանակա-
պիտակաց թէ Արաւ (Ձեւ. իսր. 1170):

² Այսուի ՕՏ-ու զան Վըզոյ Դաւթի զաւարք, իշե-
րիկէ շշուց. որիւ անդ Դաւթ կը ականի այսպիս. "Այս
ՕՏ-ու զան (որիւ ընթերցամբ Առաւ զան) հարացար,
թամար Մայոր թագաւ Հեացց (ոյցիցըն Մարիամոյ եւ ՕՏ-
ու զանոյ) զան իսկակեցար. զմեզ յիշեցէք ի Քրիստոս
(Բրունէ՛ Description, էջ 52):

Առնահին՝ Սո Մարիամ Բագրատոսի,
դուստր արքային Կիւրիկէի. կանզնեցի
զիւնս զայս եւ ետո զիմ հայրենի սուրբ
Նշանն մեծածախ պահարանով և. Աս-
տուածածնիս, ոկին արծաթի եւ տա-
նացոյց

Սո Բարինայ, նոյն արքայի դուստր,
քրյու Մարիամու, կանզնեցի զիւնս զայս...

Սո Ռուսուզնայ, նմին արքայի դուստր,
քրյու Մարիամոյ, կանզնեցի զիւնս...

(Կռատանեանց՝ 40):

Հաղբատ՝ Սո Մարիամ, դուստր Կիւ-
րիկէի արքային, հանդերձ Ռուսուզնայի
շինեցի զգաւիթս եւ ծածկեցի իմ ար-
դեամբս. տուի այզինատի զնորսութիւն...
ծառզարդարին մեզ պատարագ լինի
(անդ):

2. Ռուսուզնան. որ ամսանացաւ իւանէ
Օրբելեանի հետ եւ Նման իւր Մարիամ քրոջ՝
եղաւ բազմաթիւ եկեղեցիներու շինութեան եւ
նորոգութեան պատճառ. թնդես կը վկայեն շատ
մարձանագրութիւններ եւ յիշատահացիր մը
1172—73 թուեն, որուն խաբերը կարեւոր կը
համարիմ յառաջ բերել հոտ. Յիշատահացիրս
(ի վերջ ճառիցն բարսզի) իսուլյով Հաղբատի
բարսէդ արքեպիսկոպոսի արժանաւորութեան
մասին, կը յառելու. «Եւ յամենեցանց եղեւ
պատռեալ ըստ արժանեաց եւս առաւել ի մեծ
ամբողջապատճեն յիւանէն եւ ի զուգակցէ

Նորին ի բարեսէր թագունոյն Ռուտուզանս, որ էր յազգի բազրատունեացն մերոց կորուսեալ ազգին թագաւորաց. որ ցուցանէր զգութ հարց իւրոց, եւ Նորոգ էր զիւրոյ նախնեացն սէր առ ամենեանեան, առ հեռաւոր եւ մերձաւոր ու խռոս սուրբու. քանզի ամենայն տեղին որ ի նորինեացն սորա շինեալ էին եւ նուազեալ յետոյ, ի սորա աւորա պայծառանային եւ Նորոգ էին վերստին. եթէ ի մերում գաւառի (այսինքն Շորոգ հայոց) եւ եթէ ի գաւառն Անոյ սեփական քաղաքին իւրեանց, եւ ի Նոյն իսկ ընէի, եթէ ի գաւառն Պըւնայ, վասն զի յամենայն տեղին իշխանութիւնն եւ երկիւղն մեծի սպասալարին Շւանէի սուն սորուս հասանէր եւ սա ջանարի զի զիւր նախնեացն շինեալ եկեղեցին պայծառացուցե- որ եւ կամեցաւ զգերեզմանս առ աջնոց թագաւո- րոցն որ ի սուրբ ու խօսի՝ առանել պատռել եւ պայծառացուցանել. վասն որոյ եղ զաւրբ ու խօս ի ձեռա տեառն Բարսզի, . . . (տես Արակենա- դարան, էջ 339—41, հմատ. եւ Ծիրակ, էջ 100):

Այս զբուտիքները կ'արգարացնեն նաև արձանագրութիւնները (Քորայր, Առնահին, Հաղ- բատ) որոնք վերը յիշուեցան: Բացի Հայաստան կատարած շինութիւններէն՝ Առևուգան կառոց նաև վանք մը Ալ գետի հովտին մէջ, զար այժմ Կանեանց վանքը կ'անուանեն: Ալադին եկեղե- ցւոյն մատրին վրայ Բարթոլոմէէ կարգացած է Հետեւեալ պահանաւոր առջերը վրացերէն լի- զուա (Mélanges Asiatiques II, էջ 106—12).

"Յանուն Աստուծոյ քարեխօսութեամբ
մարտիրոս . . .

... մեղաւորի

... վասն աղօթս առնելոյ եւ վասն
վաստարելոյ

... թագունին Ռուսուդան

... վասն հոգւոյ . . .

Նշեալէս Շամշոյլակի շրջակայքը՝ Քեթա-
նիս զիւզին մեջ կառուցած է եկեղեցի մը,
որտեղ վրայ կան վրացերէն արձանագրութիւններ,
զարդը Բրամէ այսպէս կը թարգ մանէ (Mélanges
Asiatiques II, էջ 296—300 հմմա. և անգ
էջ 339).

Մի Յիսոս Քրիստոս, որ բեւենեցար
ի վերայ խաչի վասն մեր, լեբ պաշտպան
տիկնոջ Ռուսուդանայ սատ եւ ի հանդեր-
ժելումն, յերկնային արքայութեան քում.
ի թուին (416 = 1196).

Մեծաշոր Տէր . . . զնոգի մեծի Սարս
մամիասարդիս. ընդ իշխանութեամբ . . .
զետեղեցան ուկերք . . . իսր սմիլքար եւ
ամի—սպասարկույ . . . որ ի կառթեան
ունէր զՌուսուդան, զդուսոր Կիւրիկէի
թագաւորին Հայոց. Մայր Աստուծոյ . . .
այժմ քարեխօս ես . . . քարեխօս լեբ եւ
վասն իմ . . . զնոգի իմ: Զմուտ, զիւնաւ . . .
զուր քահանայթ որք կատարէք զիսրն-
զրուածս . . . սուրք եղբարք եւ զուր ամենե-
րին . . . որ վոխիթ . . . քորք . . .

Տեր բանզի Տիկին Ռուսովան յոյժ
մեծարեաց զիս, և Յուրելստ—զէ, աննե-
կապան իւր, նովա ունեալ... նոյնպէս
տուր ինձ թագաւորել ի բարձրագրց դաս
առաջի քոյ: Երկմանցուանեմ զքեզ բարե-
խօսութեամբ նորա ես, որոյ նողին կարի
մաղաւոր է:

Թէեւ բրուեի չէ յախորած բաժել արձա-
նացրաթիւններուա մասթ խոսքերը, բայց այդմ
վերը յիշաւած ընդարձակ միշտակարանէն
ոգարզ է, որ սմիկ սպասարկարն իւանէ Օր-
բեկանն է, Առաջուց անի² ամսուինը:

3. Մամբան. որ ամսունացաւ խաչենց
այլաց Հասանայ հետ եւ ունեցաւ իրեն զառակ
անոն զաւակը որ պատրունիլ յորդորջմանը
ծանոթ է արձանացրաթիւնց մէջ: Առաջած
(արձանացրաթիւնն մը մէջ նաև). Այս մա-
ձեւով, ապահովասուս ազճառառանձ) ինձի կ'ե-
րեաց թէ մին է ոյն թագաւորացուն կիներեն,
զբար կը յիշէ Վարդան, էջ 90. "յարոց (ի
կիւրիկեանց կերպիկէն) կանոյդն կրնաւորը"
Մամբան եւ Առաջուրած...

Խոսթից զանցի մէկ արձանացրաթիւնը
կը ցացնէ թէ Առաջած իւր վերջին սրերուն
եկած է զանցու իւր ամսանոցի էւ դրիգորիս

² Առաջուց ան կոմ Առաջուրած. կառանեանց մէջ
Առաջուց ան կորդոց. թէ եւ Հայ մասնացրաթիւնն մէջ
որպահանց է ազիզ Ճերը, բայց Վերդայ թէ նաև զանց-
րինք մէջ կը շփոթուին է և ուստից. նաև բառն
Խոսունան Կընդէւնու:

անուն բրդոյն չեւ եւ կրօնաւորած . արձանա-
գրաթիւնն է .

“... Աս Մամա թագուհի, ամուսին
Հասանայ, դուստր Կիւրիկեայ թագաւո-
րին, կացաք յաւազութեան ամս է, ես եւ
այր իմ եւ թողեալ զնայրենիրս որդւոց
մերոց՝ եկաք ի վանքս մաստ տէր Դիմիզորիս
եւ որդին մեր համառոն նորին, եւ զգեցաք
զձեւ միանձանց, եւ կանզնեցի զլուաշ . . .
յաղաթս յիշեցէք. ՈԼԱ (1182) թուխ,
(Կրատանեանց Էջ 34).

“... Հասան, որդի Վախիթանզայ,
որդւոց մեծին Հասանայ, տէր Խոյախան
ըերդոց, Խաչենայ, եւ ամուսին իմ Մամ-
րան, դուստր Բաղաց թագաւորիմ¹, միա-
բանեցաք մեծ եւ նոշակաւոր սուրբ ուխտիս
Կեշառուաց եւ . . . յաւերման Նետողաց
բազում զանձիր . . . նորոգեցաք . . . թվին
ՈԼԵ (1188) . . . միաբանըն ընկալան եւ սահ-
մանեցին մեզ Բ. ար պատարագ ամէն եկե-
ղեցիրս. զաւագ զատիկն ինծ եւ զ. շաբաթ
արն Մամբանայ . . .” (անգ. Էջ 92—93):

Ի՞ր կը յիշուի նաեւ 1163 թուի արձա-
նագրաթիւնն մը մէջ ի Հաւապտուկ.

Թիւն ՈՒ-Բ. էք յիշխանութեան Հաւանաւ,
որդու Վախտանզա եւ ամուսնու նորա Ատմբանաւ,
ես ա. Յոհան քվերորդի ա. Դրիգորո, եւ Գեորգ,

¹ Ուշովրած է Հաս զերքին նիկորիկ առան Շաղաց
թագուարութեանը :

եղբար որդի, և այլ միաբանք շինեցաք զեկե-
զեցիքս... (Կոստանեանց՝ անգ, էջ 31):

4. Վանէ. Կին Այստի, որ անգամ մը
միայն կը յիշատակուի հետեւելով արձանա-
դրութեան մէջ.

Ի թուին ՈՒԾ (1189) յառաջնորդու-
թեան տեսան Բարսղի հաւրեղբաւր՝ ևս
Դարիթ որդի Արանին... շինեցի զխորան
եւ զեկեղեցիս ի մերայ հանգստարանի
հար իմոց եւ բուեր Փուրթուխանին: Արդ
աղաշեմ սուրբ եղբայրութիւնսդ, զարու-
նացից շաբաթ արն եւ զեկորակէն իմ
մարն Վանէի ուստեր Կիսրիկէի թագաւորին
եւ իմ բուերն Փուրթուխանայ երկու
բառասունք եւ իմ հաւըն Արանին եւ յետոց
ինձ եւ իմ բուերն եւ մարն. ով խափանէ
մեր խղճիս պարտականէ առաջի Եսոսուծոյ
(Կոստանեանց՝ անգ, 37):

5. Բառքինս: Ճիշտութ անգամ մը կի-
րակասի մօտ (էջ 72) և այն արձանագրութեան
մէջ ի Սանահին, զար յառաջ բերինք վերը:

Իսկ Արաւ, որ կը յիշատակուեր Նահա-
արձանագրութեան մը մէջ (ահս վերը) եղաւ-
ժառանց ակալ թագ աւորութեան:

6. Արաւ Բ. 1185—1192:

Արաւ դեռ երկուսառնեամեայ մանուկ էր
երբ վախճանեցաւ հայրը (Ահր. 72): Կ'երեւայ
իւր քառինս քըսով խնամակալութեան տակ

եղաւ. Ժառանձրութիւնը հայրենի իշխանութեան :
Հազիւ. 17 տարեկան հասանին թէ և ակրօնած՝
ամսանացաւ կին առնվազի իրեն՝ զբուուր Ասրդսի
բարեպաշտ իշխանի (¹ 1187) . . . զքոյր մեծա-
մեծ իշխանաց՝ Զարարէի և իւանէի՝ շատա-
անոնն (Աբր. 72): Անկ կոչմաննէ մանիս հասան
թագաւորին ինումութիւնը Զարարեանց առհմին
հետ անոնց իշխանութեան ամենէն վայլը և
շրջանին, և միւս կողմանէ անոր երկու քայլերու-
թագաւորուց և Ամերանի ամսանանութիւնը
Օրբելիոնց և Խաչենի ամրոց հետ ու էին ան-
շառաւ առանձին Խաչենիութիւն Ամենուրեբրդի
թագաւորութեան ապացային համար: Ամիսին
բայր ակներաց թիւնի կորիւ երան թա-
գաւորին տարածամ մահուամբ, որ երկու տարի
ետքը՝ 19 ամեայ զարամեաիկ եղաւ:

Բարեպաշտ թագուհին հինգ շատան իւր ամսա-
նաց յիշառանին անմահացնելու: Համար իւր ծախո-
քով 2 բարագետի արնեաց ալիքներուն վրոյ Հպել
առաւու միւսկուուր միւսկամար կամացը մը՝ իրը
18 կամ 20 մետր բացուածքով, որ մինչեւ
այսոր կանգուն կը մնայ: Կամացը մը մէկ կողքին
կունզնուած խաչ բար մը իւր պատուանգանին
վրայ կը կրէ հետեւեաց արձանագրա: թիւնը՝
բացատրոց այսուոր թագուհին հոռոյ բարեպաշտ
զգած մասն:

[Աշան Քրիստոնի լեր բարեխօս իշխա-
նաց յազզել:]¹ Բազրու սունեաց, Սա Մանույի

¹ Վրձնակացը թէ եան այս մասը, զոր յուղակ բերբեր
Հայոց ազատուու մէն, Շահը բառանի 1000ին այդ էն անընդհանր:

ուստի իշխանաց իշխանի Սարգսի որպես
Զարարէի, կին Սքամայ թազաւորին, որ
իշխանաց վախճանեալ խուարեցոյց զմեզ.
շնեցի զկամարչո և կանգնեցի զիսչա
յիշխանու նմա, ի միմիթարութիւն ինձ և
ի կեանու ծնողաց և յեղբարց իմոց. յիշե-
ցէք ի Հրիստոս Յիսոս: (Ա. Բ Հ ա զ ա ն ք
1884, էջ 631. Հ ա զ ա զ ա ռ ո ւ մ, էջ 472.
Ռ զ զ. Հ ա ն ք. դ. 310—311. Կ ո ս ո ս ո-
ն ե ա ն ց' անդ էջ 41 շատ թերի ունի՝ առնլով
ժալալի անցէն:)

Նախոյեն անինք ուրիշ յիշխանկ մ'ալ
Յ Հ ա ն ե ա վ ա ն ք, ուր կանգնած է խորան մը և
խաչ մը, բնագես արձանագրութիւնու կը պատճէ.

Դաւատու անորինակ զայտ խորանու և զիսչա
աերունական և շնուռայն, զուստր մեծ հազարա-
պետին Ասրդուի, որդուց Զարարէի, որդուց Վասդ
Ասրդուի, կանգնեցի ի վերոյ նորակերտ վարդա-
պետին Մարգարէի, որ սկիզբն յաշակերտու-
թեան իւր որդիացու ինձ և առանել եղեւ քան
զնեանդ յարսվայնի խոռան. և իմ ահանալ
զ յան արութիւն արտի նորա՛ անկայ ի շինութիւն
պարսպին նորա առաջնորդութեամբ. և մինչ ձև
յայտ բարուց զ ործոյս վերակայտութեան էր,
մերձեցաւ կատարած նորա և ի հոգ էջ ման-
կահաւատի. և մեզ սա զ անմինթար եղեւ
պախու մեն նորա: Եւ և շնուռայս ազեխարշեալ ի

զաման է. Լաշոյեանց էը հարցոյ Շկանչեան ը առանձու և
շնուռ յազգի թագրաւունեաց, զ ասոր յիշխանց իշխան
Ասրդուի: բոյր Զարարէի և յանձնի. կին ու ուն:

զթոյ նորա, զայտ զայի հնարս սիստմանց անձին
իմայ... (Առաստան եւ անգ, անդ, էջ 41—42):

Հ. Ալիքան, Հայոցառաւում, էջ 472. կը
զբէ թէ անմա Հազրաւույ միաբանից համար
սեղան մի հաստատեր էր, այսինքն իրր ի յիշա-
տակ հանգուցելց' սիրոյ եւ ողորմութեան կե-
րակուր. հոն ի Հազրաւութազուած են՝ ամսա-
վիճ՝ թագաւորն Արտա եւ անօր հայրն Արդիկէ,
եւ իր քանի մի քոյրերն. շատ յարմար էր որ
ինքն այլ անոնց քով անհնար իր վերջին հան-
գիսան. եւ իրոք ցոյց կու տան Հազրաւույ
պատրանեատան մէջ տապանաքար մը, որ կը կրէ
կարճ բայց պատառու տապանագիրս:

Հանգիստ Մանոյ:

Ամեա՛նի վանքի մէջ ալ կոյ զամբի
յատակը, տապանաքար մը այսպիսի արձանա-
գրութեամբ.

Ծգնաւորն պատրաների Սանէ¹, բայց
պատրանացն Զարարէի եւ Իւանէի (Հայո-
ցառաւում, էջ 472. Ա. զ. գ. Հ. անգ. թ. 389):

Ո՞րն է համեայի խեկանան տապանը: Հ. Ալի-
քան զիտել կու տայ, որ "յառաջ քան զպու-
կելն ընդ Արասայ" համա պատրանեանի էր, բայց
յետ պատրան հարկ էր որ ոչ եւս պատրա-
նեանի, այլ թագաւոհի կոչուիս:

¹ Լուսութանց ը կարգայ ուսուցան Նույն կ:

7. Աղսարթան Ա. 1192:

Արևու օրովհետեւ Կամեայէն շահեցաւ ժառանգ իշխանութեան, իւր Բարբինա քոյլը անհանդ որ բնաջինը կ'ըլլոյ կիւ բիկեան ցեղը "անհարին սպով վարանեւր. . . բայց" ապաս ասացին նմա՝ է կին մի որ ունի մանուկ մի ասեղեաց յեզրուկն քումն. ապա զուսպացեալ կեովն առնու զաղացն եւ մեռցանեւ եւ անուաց զանուն նորս Աղսարթան, որ եզեւ ժառանգ ակալ Մածնարերդին ոյր աստուած պաշտ էւ քահանայաւր, (էիր. 7.):

Սակայն Կար իւրդի Պամիթ¹ իշխանը, որ պիորիկեան առհմեն առած էր իրեն կ'ան շուզելով որ Աղսարթանը օրովէս ապարինի օրդի ժառանգ է Մածնարերդը՝ Նենց ամառութեամբ ամառանցուց զանիկա իւր դաստեր հետ էւ իրրեւ ինամի մանելով շքադիր բանակով մը Մածնարերդ տիրացաւ անոր, իւր ազդիկը եւ առա Աղսարթանէն եւ հեռացուց զանիկա բերդին բայց Աղսարթան հաւաքելով բառ ականաշատի

1. Այս ոյն Պամիթն է Հայաստան. Պամ կը ամէն Ապրանք, էլ 101. իրեւ Բակուս որ կրտակաց. "միշ զի եւ ան ի եղանձն է քարզելոց ոց օրուն զաղիւնինութեամբ էին բնական բնակին էն կրտակը. ընդ մի Ցիցեան է. Գրան Աղսարթ) Բազու որեաց գումարն անուն, որ ինաւաց ընդ արցային Զարցցեաց Կրտակը է արձանագրութիւններն ալաւու օրդի գումարի. Բառն էիւ բիկեին արցայի. մեր Կարբերդին որ իւր ծացաւ մը "ի առն քարցառանին կը զաւանի. ամիկա կը յէլլոյ է 1201-1237 ըրբանի արձանագրութեաց միջ (Հայու կառավարեց) էլ 44, 72, 80:

ոյժ եւ իւր կոզմը շահելով բերդի բնակիչները,
յանկարծակի յարձակեցաւ դառնթի վրայ եւ
“ըմբռնեալ զԴաւիմ հանգերձ ամենայն ընտա-
նեար” հանին արտաքս ի բերդէն, եւ եառն
զբերդն Աղջապիման. (Աիր. 73):

Ժամանեակ մը վերջո Աղջապիման իշխանու-
թինը թողուց իւր Կիւրիկէ որդւոյն եւ թզի
կրօնաւորեցաւ “ի վանքն որ կոչի Պետակիցը”,
Աիրակոս կը յաւելու. “ոս որ եհաւ յաւուրա
մեր, ասրա ի ծերութեան յաւեցին ուոք”
(Աիր. 72). կրօնաւորելէն յասալ թէ եազ,
չպիտինք:

Աղջապիման ունեցաւ երկու որդի Կիւրիկէ
եւ Յովիաննէս: Աերջինս թէք զինքը կղերական
կոչման առաւ. եւ Հաղբատի համանուն եպիս-
կոպոսին մահանեն եար “եկաց ի տեղի Նորա
Յովհաննէս որդի Աղջապիմանոյ” ի Առծնա-
բերդէ յազգէ Բաղրատաւեացն՝ ամս երկու, որ
չիւ եր ձեռնազրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման
ժամանեակին որ յետոյ ձեռնազրեցաւ ի կաթո-
ղիկուն Աղջապիմայ: կոզմանցն Առծնաբերդին,
(Աիր. 56):

Տ. Կիւրիկէ Պ. 1232:

Աիւրիկէ իւր հար ձեռքէն իշխանութինը
կ'առնեալու ոյթեպիսի ժամանեակ մը (1232), երբ
երկիրն կը գտնուեր արեւելքէն սպանացող
արհաւերըի առջեւ: Առթարական քանդող, գե-
րող հրասակախռմանը մատեցած եին Աղջապիմայ

առ հմանները, Առջար Կոտի առաջնորդութեան
առկի: Առհրամը իշխանի բերդերը՝ Տաւուշ
կածարէմ, Տէրութական, Երդեզանց թիկած էին
Նոր թշնամունյի ձեռքը: Կոչի վասնցն կը սպառ-
նար Նաեւ Առծնարերդոյի¹ որ էր Ափարիկեանց
Աղասիթանայ (Ա.արդ. 145) եւ զոր ուներ
Ափարիկէ բազրատոնի որդի Աղասիթանայ,
(Ա.իր. 129): Ազ Աղասիթան եւ ոչ Ափարիկէ
կրցան պաշտպանել Առծնարերդը: ասիսուե-
ցաւ ոնձնատուր ըլլար վայրագ բռնապետին:
Այս նկատմամբ մանրամասնութիւն չին հազար-
գեր պատմուցիրները: Արագնեան Թագարձերը
թշնակամ հաստակողներան թշոյլ կու առյին
մալ իրենց իշխանութեան մէջ (Ա.արդ. 145)
կարելի է մասնել թէ Ափարիկէ ալ կամոյ
խոնարհեցաւ ի հնազանցութիւն Առջար Կոտի
եւ Թագ Առծնարերդի աւր: Ուրիշ աեղեկու-
թիւն շունիք իր մասին: Նոյնպէս թէ երբ վախ-
ճանեցաւ:

9. Փա՛լաւան, Թաղիաղին, Աղասիթան թ.:

Ափարիկէ դ. երեք որդի ունեցաւ՝ Գահ-
լաւան, Թաղիաղին եւ Աղասիթան (Ա.իր. 73):
Ասոնց մէջ անուանին հանգիսացաւ: Թաղիաղին:
Ասիկա մին էր այն հայ իշխաններէն (Ա.արդ.

¹ Առաջորդիւ Արեգու, 16 Առծնարերդոյի (Դրաման՝
զլուերնոց բերդ) առաջ կը նշանակէ Թագիաղինը: առա-
ջին շարժականն, այն է 1214/5ին երբ անցաւ Աղասիթան
դը առկա ին իշխան:

որդի Շահնշահի, Ելիկում որդի Ախուրյանի եւն) սրբնք մասնակցեցան Հուլազու խռնին արշաւանդին Բաղդատի ամիրապետին դեմ (1256թ), և գարձին պաշտրից Հուլազու Կաֆրիկերտ (Արտարասաց քաղաք), որ յետ երկամեայ խիստ պաշտրման ինքան (1259) աւար թշնամեաց (Վարդան 150, Մաղաքիա 40, Օրբել. 296). Թաղիազին ոյս արշաւանդին հետը բերու ընտիր աւածդ մը՝ Ա. Բայ գաղիմեասի Նշխարքները, զար ձեռք անցուցած էր Կաֆրիկերտի մէջ. ոյս մասին կը որէ Մաղաքիւ էջ 41. “Իսկ մեծ իշխաննե Հայոց թաղիազին անուն յազգէն Բաղրատանեաց ըմբռնեալ երեց մի Ասորի եւ ի խիստ ածեալ, եզիս զաջ սրբոյ առաքելոցն Բարգուղիմեասի. եւ առրիալ մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց յարեւելք եւ եղ ի վանս իւր։ Եւ յետոյ հարկեալ ի մեծ իշխաննեն Արծրունեաց որ ասի Ասդուն անուն եւ նմա. եւ առեալ Ասդունն աերն Հաղբատայ մեծ եւ հաշակառու սրբոյ ուխտին, եղ զառըրը աշն Բարգուղիմեասի առաքելոցն ի առըր ուխտն Հաղբատ. եւ է անդ ստուգապէս։”

Թաղիազին կ'անհետանոյ այնու հետեւ պատմութեան մէջ. իր զատակներէն կը յիշուի յանուանէ միայն”

10. Սարգիս:

Խնչոյէս կ'երեւայ՝ Թաղիազինի մահուամբ Ախուրիկեան հին պատրի վերջին կայծերն ալ կը

յամիշէին տակաւ տակաւ։ Սարգիս իւր վաստա-
պանն նախնեաց վերցին ադաս ըստն կը ներ-
կայածեայ։ Ասիկաւ վորուանակ նոր քաջութիւն-
ներով ժառանգութիւննե առաջնոցից, ամրաց-
նելու եւ նոյն իսկ ընդարձակելու, համաց կամաց
կ'առարացներ եղածն ալ, մաս առ մաս ի վաճառ
հանելով։ Բարեւ ժամանակները վորուած էին։
Իր անուան միակ յիշատակութիւնն անթիւ-
հետեւ ալ արձանագրութեան մէջ որ կը
գտնուի Հազրաւ (Rouen's Description, p. 23,
կոստանեաց, էջ 93)։

«Ն թուին Հայոց ՈՂԲ (1249). Կա-
ման Աստուծու ևս Դրիզոր... մեծ յա-
տի ապահնեցա ի սուրբ Նշանս եւ զիմ
նողերամին զեղն, որ զանձով զնեալ էի
ի Թաղիաթինի որդեանցէն ի Սարգսէն,
զԵզուասաճոր՝ որ կոչի Մախմուտ, որ եսու
ի սուրբ Նշանս... ընկալան... եւ սահմա-
նեցին զամէն եկեղեցիրս իմ անուն պա-
տարագել զԸրիստոս... եւ զսեղանն յիմ
անուն դնեն, որպէս զՆանային...»

Առաջնորդեան մը համարած «բարձամ-
գիւղացի Մելիք Առաստամի նախնիքն ծագած
են Բագրատունի թագաւորացն սերեցից, այս
է Անրիկեան թագաւորների յետագաներից։
Բարձուագարեան՝ Արցախ (319): Դժմուարին է
հիմուած աւանդութեանս վրայ, որ իւր ակիզըն
ունի 1600 էն, գանել կապահցութիւնն մը թա-
ղիադինեան շառաւէղներու Մելիք Առաստամի
նախնեաց հետ։

Աւագագիւն կիւրիկեան թագաւորութիւնը
իւր զօյս թիւն 150 տարայ շըշանին մէջ կա-
տարելով Արեւելք համաս զեր մը կամաց
կամաց ապրալութեցաւ. և կորածուց իւր
հետոր պատմութեան մէջ :

Եւսաւ հայեաց ակնարկ մը անոր պատ-
մական կիւնելքին զբայ կ'առնելէ մէջի զանազան
խորհրդան թիւները :

Ենչաւու երազ թագաւորութեան պետական
կազմին եւ որ առար ձգուելով բացարձակ ան-
կախութիւն նման իւր քոյր թագաւորութիւն-
ներու, ոչ միայն ակարացուց կենդրուական ու-
տութեան ոյժը եւ եղաւ պատճառ անոր արագ
անեկման, ոյլ եւ ինքնին իւր անձուկ առհման-
ներուն մէջ պաշարուած հզորագ ոյն եւ թշնամի
ազդերէ եղաւ. Նշաւակ անոնց աշխարհական
ձգաւմներու: Այս յատկապիս Անիի թա-
գաւորութիւն կործանում մէն ետքը: Ապաստան
իրենց ստիւածեռն ու մին՝ որ մը յառաջ կամ
ետքը իրենք ալ զոհ պիտի երթային հզորագ ոյ-
նին: Դառիթ Անհաղին՝ կիւրիկեան թագաւորու-
թեան այս կարողագոյն գէմքը, որչափ ալ աշ-
խաւեցաւ. ամբացնել իւր իշխանութիւնը եւ
Անիի թագաւորութիւն բնեկներով ընդար-
ձակել իւր առհմանները, բայց իւր բախտա-
խորիր աշխարհականը թիւնց յաջողութիւն եւ
ձախորդութիւն հաւատրապիս բաժին իւկան:
Չենք կրնար ըսել թէ աւելի բախտառը պիտի
ըլլար կիւրիկեան առնը ենթէ այս խիզախ թա-
գաւորն հետեւած ըլլար աւելի շափառ եւ

Յազգաղաւակը՝ քաղաքականութեան մը՝ Եր յա-
շորդներու փառձը այս նկատմամբ չպատկռածցաւ.
Հաւագ ոյն արդեամբ:

Յարշափ կաւկասեան մանր իշխանութիւնը
հանդուրժութով քաղաքականութեան մը հետեւե-
լով շեին կարկառած իրարու։ Հաշառթեան
ձեռք եւ կազմած զինակցութիւն մը հասարա-
կաց թշնամոյն դէմ, որ կը սպառնար պարս-
կասանեն, շեին կրնար զւարթ նայիլ ապա-
գային եւ իրենց դոյսթիւնն ապահովուած
զգալ։ Բայց մամանակն չհասկցաւ քրիստոնեայ
զբացի մանր ազգութեանց իրարու։ Հետ այս սերտ
միութեան անհրաժեշտ պէտքը։ Անձք քով քովի
ապրեցան անհաջո՞ւ անզադար կռուի մէջ իրա-
րու։ Հետ թէն մէկ կռմ միւս կռզմը ունեցաւ
յաջացութիւն միւսին զբայ, բայց իրական ար-
դիւնքն եղաւ։ յազմելով հանդերձ յազմուիլ,
անդադար ակարանոյ։ Այսպէս ուժ ապառ էր
քրիստոնեայ Արքեւելք, երբ թաթարական ըիրա-
ցյալը երեւցաւ ՓԴ. դարու առաջին քառորդին
իրենց ասհմաններուն զբայ (1214), ոչ միայն
Անդրբիկեանք Առծնաբերդի պարբուդներու առջեւ-
եւ Զարարեանք հին Անդրբիկեան ասհմաններու
զբայ շերցան ընկրկել զանոնք, ոյլ եւ հզորա-
գոյն Արաւանանը ակար զգաց ինք զննոր եւ
ահանջնցաւ։ Թողլով հին քաղաքակրթութիւնը
առար թաթար հրասակախամբերու։ Այսպէս
ունեակիսի եղան բոլոր մանր իշխանութիւնները,
որոնք թիրնորէն աղիկամի կը հանցուեին, եւ
ոչնչացան. անձնց թուին մէջ նաև Անդրբիկեանք։

Հիւմիսային Հայաստանի մէջ կառարեց սակայն այս փոքրիկ թագաւորութիւնը յաջող դեր մը երկրին քաջարակրթական զարգացման համար եւ ունեցաւ բարերար ազգեցութիւն ժողովրդի և ան բարսրութեան նկատմամբ։

Ո՞ւ դարուն՝ Ամերիկեան թագաւորութեան այս ամերկարուն, նկատուեցաւ զերին Հայաստան պատութեան կենցրուն, ուր Հազբառ, Ամերիկան եւ Քարայր մեծաստանները ծազկեցան։ Յովհան Ամրկաւագ, Ամրդան Հազբառացին, Դաւիթ Քարայրեցին, Գրիգոր Տուտեկորդի, Գրիգոր Ռուսաւու որդի եղան լաւագոյն ներկայացուցիչները այս շրջանի հայ գրականութեան։ Հան Կը դիմելին Հայաստանի ոյլ եւ ոյլ կողմերէ, հետեւելու առ առ հմուտ ուսուցիչներու գիւտութեանց։ Կամեւ ՝ կուսանցք թագաւորակունքը։ յասծ արքունիւց շոյլ շրջապատը, նոյն մեծաստաններու մէջ Կը ճգնելին հագեւոր կեանց մը։

Ամերիկեան առներ չանք առրաւ ու միոյն իշխովանն նպաստել պիտութեանց՝ քաջալերելով վաստակաւար հեղինակները, ոյլ եւ գումարեց եկեղեցական բարեկարգութեանց համար ժողովներ, նորոգեց հին մեծաստանները, կառաջ նոր եկեղեցներ, եւ առաջ զանոնք առաս նուիրատութիւններով։ Առեղծեց անդորրը շըրջան մը՝ պիտութեան պայծառութեան համար։ Բայց այսու որ երկար տեսազութիւն չունեցաւ անդորրաւթեան այս շրջանը։

ԱՐԵՎԱՏԻ ՄԵջ ՀԱՅՈՒԹԻ ԹԵՇԵԼԻԲՆԻ
ԿԻՒՐԻԿԵԼՆ ՑՆԵՆ

Դասին Անհոգնի պրայ խառելու առանձ
ժեշեցինք թէ ևսիի սփարիկեանց թագաւորական
ցեղը այժմ երկրին վրայ առհմանափակուած չմնաց,
ոյլ ճիւզաւորուեցաւ դէպի կախնեմ : Անը խօսա-
ման համեմատ այժմ հետամուռ պիտի ըլլանց
այս ճիւզին պատմութեան :

Ակզրունքով վրական հանցուած պատոի
մը մէջ հայ հարատութեան մը հռչակումը գուցէ
շոյաւուք առթէ, ոյս պատճառաւ անզրութառ-
նանց այս առթիւ նաևն առ հարցին՝ կախնեմ
վրական էր թէ հայկական : Աշքի առջեւ ունե-
նարով պատճական բոլոր առևեայները, իրակա-
նութեան աւելի համաձայն կը համարինք այն
կարծիքը, որ բնակչութեան մեծամասնութեան
տեսակետէ երկիրը հայկական կը յայտարարէ :
իսկ իշխանութիւնը բացարձակապէս մէկ կամ
միւս ազգին մենաշնորհը հռչակելու չի յանդ-
պնիր, վասն զի ազգիւթերը բազմացուած պայ-
ծառութիւնը չունեմ այս մասին : Բրուտ առանց
վարածելու անպայման կը հաստատէ : « ոչ ոք է,
թշոցէն որ ես կը կարծեմ » եւ խորապէս համ-

զուածե եմ, հաստատել թէ կախեթի ի սկզբան
առ երի հայկական Եր քան գրական՝ (Monographie
des monn. arm., էջ 33). Աւ ի՞շտ հեղինակութիւն
մը ըստ Եր իրու յառաջ: “Այսաւանդը միշտ
գրական եղած չէ.” (Ա. Մարգի էն, ի Աւախութ,
Կերածութիւն, ՀXIX): Բնականարար Այս-
ցիները կախեթի մէջ Հայերու գոյսթիւնն ան-
դամ կ'ուրածեան, առկայն ի զոր: Հայ մա-
սնաւագ իրեներու Անշոյ վկայութիւնը վրական
ժողուածութեան մէջ Հայերու գոյսթիւնն ան-
դամ կը Ներկայացնէ զուգ արքը, և անոր մաս
կազմու կախեթը Ամերիկայով (Հման. Հմէ Հայ
կուսումը՝ Խշխանց զիւղ՝): Տեղիները հաւա-
քած և Ա. Մարգի էն, Մémoires historiques et
géographiques sur l'Arménie I, 74—86).

Հակոսակ կարծեաց կողմանկիցներն եւ ոչ իսկ
գրական պատմագրութիւնն փառակր կրնան
ոգնութեան տառալ ի նպաստ իրենց կարծեաց-
մանաւուր երբ Աւախուշու եւ Աւախունց կը
պատմեն. որ Հերեթի¹ (կախեթի մէկ մասին)՝
Աւրծերսին Խշխանի ժամանակ երկիրն իւր հայու-
ծեար թողաց եւ վրական ծէսն ընդունեցաւ:
Արդ՝ եթէ քիչ մը կը ճանշեանք երկու ազ-

1 Կախեթի թագաւորութիւնը կը բացիկանայ երեք
իշխանութիւնների կախեթի, Հերեթի եւ կախեթի, առ-
ջինը կողմանի Երբի եւ Թուրքի զերեւն մինք. Երեսուցւ
խառնենի Հայուասկացմը Երբիի երիս եղեցքներուն երկրու-
թեան մէջն. մինք առնելուզ անուպատեցաւ. մէկ մասը մինք.
Ուշագույն զերեւնը բարուց Աւախուսի կիւ եւ կարդի երկու-
թեան մինք. իսկ առնելուզ Աւրծերսին Հերեթի գերիշ-
իցներին մասնակի. որ կ'առաջի կորից արք ժամանակի. ոյս
երկիրը Հայ զաւանութիւնը մէջ ազաց:

գերուս իրարու հանդէպ ունեցած հակակրութիւնը շենքը կրնար հաւատալ որ վրացի իշխաններ գարերով կառաւած ըլլան հայ ծեսին, հակառաթիւն կ'ըլլար ոյս, առաջ վրական բանակնելն ոչ կը ձայնակցին լամփանթի գոնէ բնակչութեան հայազգի ըլլարուն (հմտ. Brosset, Monographie 34): Գալով իշխանութեան անորութիւն մասն և այս մասն Հայերու ձեռք ըլլարն ու բանալ կարելի չէ, երբ նկատենք հայ ոյսամունքնեան մեջ ի Շեուց յիշուած գուգարաց բղեացին, հետազոտ իշխաններու հայ անունները պարագիներու այս կողման երկիրներու գեմ գարուց ի գարս մզած կոխները — պատահեր, որոնք առաջ արտաքսելու ժամանեակ ժամանեակ վրական տիրապետութեան մը Շեուրաւորութիւնը՝ հաւատականութեան սահմանեն անցին կ'անցընեն նաև ժ. գարեն յառաջ ունչուցի պայտ գոյսթիւն ունեցող հայ իշխանութեան մը հեթազրութիւնը: Խակ ժ. գար շատ տարածուած անցի չի մնար այլին, որ եւս խեթի պայտ իշխաններուն են Հայեր, և այն լուսի ունի բիկեան ցեղեն: պատմացիրներու հակազիր անցելութիւնները ամենավելով կը առանուի թէ կամփեթի մեջ 1039—1105 տիրող հայ լուսի ունի բիկեան հարաւութիւն մը կը կողման ի շորս հայազգի թագաւու արևերուց: Առաջը յաջորդներուն են Ամենութիւն յիշուած թմբ թագաւու արևերուն (787—1039), որուց ազգութիւնները խնդրական է:

Ամենութիւն Ամենութիւն հարաւութիւնը կը հիմնաի Գալով իշխան (1039—1058), որ գյաց

պատմաց բին մաս դար ձեւով առ անդումն է :
Այս որդին էր Պատիկը Անհաղթի և Կախեթի
նախակին Հարաւանքեան վերջին թագաւոր Ախ-
րիկէ Կ.ի (1010—1039) դատեր՝ Զօրակրցելի
(ան վերը, էջ 40): Այս ինչպատճիննե ար-
ձանագրած է Արդար (էջ 101). «Պատիկը
ինչպատճան ընդ արքային Զօրոյգեաոյ» : Այս
Զօրոյգեաը կախեթին է, ինչպես կը Հետեւի
Ժռանձնչերէ (էջ 112), որմէ կ'իմանեանք նաևս այս
ինչպատճեան ծնունդը՝ Գագիկայ անոներ: «Բա-
յա առ կախեթին Գագիկէ, որոյին Հայոց ար-
քային» : Գագիկէ, զոր իւր մէս Հայութ Կաֆերիկէ
որդեզրած էր, անոր մահէն եաց գահ կը բար-
ձրածայ: Իւր կեանքըն ծանօթ են պրեժէ միայն
պատերազմերը: «Արդանին Համաւանա Փառշու-
ամիրած «զա զնէ ընդ Գագիկայ թագաւորին
Զօրոյգեաոյ»: Այսց Հետ բարեկամական յա-
րաբերութեան մէջ էր ի սկզբան. անոնց բա-
յա արքային կ'աշակցի Տփիսիսի պաշտօման ժամա-
նակ ըստ Ախուիկ Այրիպանեցոյ (էջ 59), որ
այս առթիւ ըստ իւր առվարտթեան վերատին
սիսակ մը կը գործը Հոր անոներ նշանակելով
Յուլիաննէւ: Փախանակ Պատիկի: «Բագարատ
թագաւոր Այսց էստ զՏփիսիսի ի Պատիկայ սպաս-
կանութեամբ Գագիկայ թագաւորին կախեթին»:
որդույ Յուլիաննէւ թագաւորին: Բայց իսկոյն
կը գանենք զմերը կույի մէջ Բագարատի Հետ
Ակրէլ և: «Արքրիկէլ լերան վրայ: Թէեւ Տփիսիսի
պրաւում մէն եացը Գագիկ վերատին կը բարե-
կամանայ: ասկայն շուտով կը Հետ անայ անկէ:

ԺԵՒ. ԲԺԿՈՆՆՔ ՄԱՀԱՎ ԱՅՆԿԱՐԻՆ ԲԱԿԱՆՀԻ. որ
պլուխ քաշած էր թագաւորին: Դազիկ կը
վախճանի 1058թ եւ կը յաջորդէ որդին ԵԱ-
ԽԱՐԹԱՆ (1058—1084): Դազիկի ժամանակ
արդէն Բագարատ ախրած էր Հերեմի: յաջոր-
դին սույն բարորապին հաստատեց իշխանութիւնը:
Առկայն երկայնառեւ շեղու: Այսուրթան ՏԱՂ-
ՐԻ ԻՆԿԻ ընդուռաջ ելու: ընդդրիկ խրամա-
թիւնը եւ ի փոխարէն եւ սացաւ Հերեմի եւ
իւսիսիմ: Դիրոցի թագաւորին ոչնեց ընդդրէմ
Էնգարիսի եւ Ապրակինուաց: Երբ Դիրոցի թալ-
առանի քային վերադարձաւ եւ վերջին ամրացը
պարսպեց: Այսուրթան գնաց Բայրութին որ անօր
իշխանութիւնն ամրապնդեց եւ թրիստուլ տուա-
զները: Մեռաւ 1084թ եւ գահը թողաց իւր
որդւոյն Ահրիկ Դ. ի 1084—1102, որ յաջ
եւ գործունեայ թագաւոր մ'էր եւ ճշմարիս
քրիստոնեաց մը: Աներջին թագաւորն է Այսուր-
թան՝ ըստ Վյուց՝ որդի, ըստ Հայ Զուանչերի
և զրոյ որդի Ահրիկէի, որ անրարոշական մողի
մէկն էր եւ անօրթան գահի, իւր բարբը պատ-
ճառ եղաւ որ Յ ասրի իշխանի եաց (1102—
1105) Հերեմի եւ իւսիսիմի պետերը միանան,
բանեն զները եւ յանձնեն Դաւիթ Աներաւոր-
գոզի, որ ամրոցը Հերեմին ու իւսիսիմը նուա-
ճեց: Առաջ վերջ կը դանէ իւսիսիմի Ահրիկէան
հարաւութիւնը: Այս համաստ ակնարիկը կը
բռնէ: մաներամանութիւնց համար կարելի է
զիմել Brossetի ընդուռակ պատմութեան:

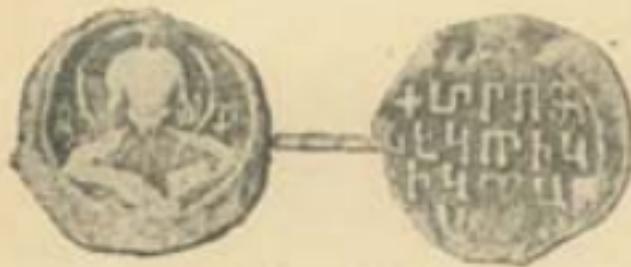
ԿՈՐԻԿԵ ԿՈՒՐԱՎԵՑԻ ԴՐԱՄ

Կիւրիկեան թագաւորական պատմութեան
մէջ գուրգը էն և թագաւորի վրայ խռանլու ժա-
մանակ յիշեցնէք ։ Կորիկե անուն կրող հայա-
ցիր զբամ մը, որ տիառով ու ընթերցուածով
անձման է մեր միւս ազգային զբամներուն-
ունչւեա ։ Հիմայ այս զբամնեա երեք՝ որինակ ծա-
նօթ է, մին կը դանուի պետերբուրգի թանգա-
րանին մէջ, զոր թրուկ իւր ասջեւ ունեցած,
ու առանձնայրած է ։ Հրատարակած է (տես Մո-
նոգրաֆի, էջ 32 և տախտակ 1, մեր քով
ձեւ 1 և 2)։ Երկրորդը էջմիածին՝ Նուիրուած
Լալայեանէ, որ զայն ժամանակ զաւախ մէջ
գտած է (Հման, Պատառարութիւն Առութենակ
զբամնաց, էջ Ժ) էւ երրորդ մը մեր Հաւաքա-
ծոյի մէջ։ Էջմիածնինը՝ ըստ Լալայեանի՝ ար-
ծաթ է, միւս երկուքը պղինձ։ Գրտամին յառա-
ջակաղմը կը տեսաւի Քրիստոնի հանգիպա-
հայեաց կիսանդրին՝ ոչ ձեռքով գիրը մը բռնած
երեսին երկու կողմերը։ Օ[ԼՈՒԽ] 0 — Ռ[ՐԻԱՏՈ] 0

։ Կը ըստ ի թէ կան որինակիւր նու, ու հնամին ԱՌի-
թութեան Հաւաքածոյին մէջ։

Անացիրները. իսկ յետուակազմը դրաշման են
հայերէն բառեր կամ անուններ:

Գրամիս Նկատմամբ երկու կարեւոր խըն-
դիր կը ներկայանայ մեր առջեւ. 1. Ընթեր-
ցուածը և. 2. պրամի կոփող թագաւորը կամ
իշխանը. Երկու խեցիրներուն մասին ու չեն
պահպիր թեր ու դէմ կարելիքներ: Որուեւ, որ
առաջին անգամ աշխատած է վերլուծել. Կը
կարդայ. + ՏՐ ԱԴՐԻ; ԿԱՐԻԿԻ ԿԱՐԻ. Ա....

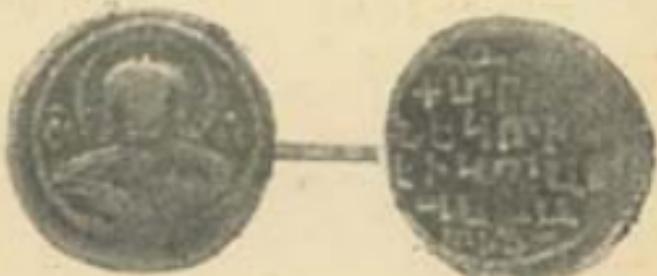
Հետ. 1-2:

Լանգուա (Numismatique de l'Armé-
նիա, էջ 28) անշատ իրեն աւելի լաւ. Տակամ
Անտիկի իշխաններուն գրամիներէն առաջնոր-
դուած կը պորձէ առեղծուլ՝ ՏՐ ԱԴՐԻ; ԿԱՐԻԿԻ
և ԿԱՐԻ. և. և այս ձեւական նմանութիւն
կը կոչէ ու յունական թեժերցուածին հետ.
ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΔΟΥΛΩΡ ΣΟΥ ΤΑΝΚΡΙΔΙ
(Տէր ազնիա ձառայի քո Տանկրիւի): Լանգուա
իր միշտ նաև. Ա. Ալիշանի և. Գ. Ա. Ավազանիի
փորձերը: Բայ Ա. Ալիշանի կարդարու. և. ՏՐ
ԱԴՐԻ; ԿԱՐԻԿԻ և. ԿԱՐԻ. ՔԱՂԱՔԱՅԻ: Իսկ ըստ
Գ. Ա. Ավազանիիի:

ՏՐ. ԱՊՀԵՆ ԿԱՐԻԿԻ ՀՀ

ԿՈՎԱԿՑԻԿԻ ԴԱՄԸ

Լոյային եւս անդրադառնալով գրամիտ կ'ընդ-
դրկէ Քրոսէի ընթերցուածը։ Եւ իրապէս հարկ
է ըսել, որ Քրոսէ ամէնէն աւելի մերձե-
ցած է հարազատ ընթերցուածին, մինչդեռ
Լանգլուա Ա. Ռլիշան եւ Գ. Ռ. վազավակի
աւելի բատ կամի բառ կը ներմածեն, քան
առարկայապէս գրուածը կը կարգան։ Ամենա-
անդ Ա. Ռլիշանի եւ Ռ. վազավակիի անուամբ
մէջ բերուածներն բոլորովին կը հակառակին
հայ գրամիներու վերևագրուամբրու եւ յուշար-
ձանային նկարագիր ունին։ Քրոսէ անշառա-
գոհացուցիչ կերպով ի սպառ լուծած պիտի
ՔՌԱՐ (Հմմա. էջ 33) եթէ իւր գրամին գրերը
ունենային այն մաքրութիւնը ու որոշութիւնը
դոր կը ներկայացնէ մերը։ Եւս առնիք հա-
մեր գրամին նմանաւահովը (ձեւ. 3—4), այստեղ
առանց առակնուախ անզարժ առջն անգամ
գրեայ իւրագալ

Հայ. 3—4:

+ ՏՐ Ա(Պ)

ԿԵ ԿՈՐԻ(Ա)

ԼԵ ԿՈՐԸ(Յ)

ՊԱՎԱ

ՏԻՒ

Ա. ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՐ ԱԴՐԵԼ ԿՈՐԻ ԽՈՎ ԿՈՐԸ-
ՎԱՐՄԻՆ:

Առաջին հարցն ուրեմն այս կերպով կը
գտնէ իւր լուծամք: Գումար երկրորդին՝ զրամք
կախող թագաւորին:

* Կորիկէ անունը մասնացոց մընէ արդէն,
թէ մերձաւորապէս ուր վճառելու ենք անօր
վեհապետը. անշատ ամերիկէան ամբապետու-
թեան սահմանին մէջ: Լանին անեցած է երեք
(ըստ այլաց՝ չորս) կիւրիկէ կամ՝ Կորիկէ անուն
թագաւորներ ժ. — ժ. գարերուն: Լանզոյուա
ասուցմէ վերջնին (դ. ըստ մեզ դ.) կ'ընծայէ
զրաման: Կամ կը զրէ: * Կորիկէ Ա. Բն, Բ. Բն եւ
Դ. Բն անկարելին է որ պատկանի, պատվիրա-
կորիկէ Ա. (Դ. ա. բն էն) կը թագաւորէր 982—
989. Կորիկէ Բ. եւ Դ. կ'ապրէմն ժ. Ա. գարուն
ակիզըն ու վերջը, իսկ Կորիկէ անուն կը զի զրամա-
ն ժ. գարեն զուրա ուրիշ ժամանեակ մը չի կրնար
կախուած ըլլալ, պատվիրակ ամսապվ եւ ընթեր-
ցու ածով նմանութիւն մ'է Ընտիրի խաչա-
կիր իշխանին՝ Տանգրէաբ կախուած զրամենուն
— Կորիկէ անունը կը զի զրամք ուրիշ մէկան
չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ Կորիկէ Դ. ի որ Հայ-
ուանակիր վերջընթեր իշխանն էր: Հաւատափ-

ներ առաջ ապացոյթի, կամ՝ ապացոյթեր՝ այլ-
քան խախտած որբան ընթերցուածը:

Այս կարծիքը որուն զէմ կը մաքառի
և անգրուա՝ կը պատկանի մեծ անուն զիսնական
բրուեի, որուն այս կետին մէջ կը ձայնակցի
և ալյայեան: Բրու, Ահերիկէ Ա. (ըստ միզ գուր-
գէն) կը համարի խնդրոց նիւթ զրամին տէրը:
Մէկ կազմանէ զրամին ձեւը կը լիշեցնէ քա-
մարի հար գիտոցին և նոյն իշխանուհայն որդ-
ւոյն գիտոցին զրամիները. Թիւս կազմանէ ախ-
րիկէ Ա. կը այս հարաւութեան իշխանութերուն
մէջն ամենէն զրամարը: Յարդելով հանգերն
բրուեի այս զիտոցութիւնները, միջ աւելի
ծանրակշութիւն կու առեք զրամի վրայ զըսց-
ման ած Ուրբապարզութ տիտղոսին. քան որ կընէ
բրուե: Անհապեաներ որոնք թէ պատմացիր-
ներուն քով, թէ եկեղեցական և աշխարհական
արձանագրութիւններուն մէջ թագաւոր տիտ-
ղոսով կը յորժուանի, կընոյին միթէ թոյն
առ իրենց զիհապեանեկան որտայցայտին
պետական զրամիներուն զրայ պարզ Ուրբապար-
զութիւն տիտղոսին նուսառանային: Չենք կարծեր,
Թիւս կազմանէ Ուրիիկէ անունը Լուիի թագաւ-
ործերուն առ անձնայցառուկ չէ. զայն նաև Տայոց
մէջ կը պատճենի¹, որուն իշխաններուն կը պա-
հանի նաև: Ուրբապարզութ տիտղոսը: Ա եւ է
պատման մը շանթեց Տայոց իշխանի մը չպերա-

¹ Այսուհետ Բուլլա, Hist. I, 272, 285, կը ժշտի
զուրուեն (— կարծիկ): որդի Երանեան թիւ Տայոց թագաւ-
ործի, Հայոցի Ամբոսաց, Հայուն Պահմարի վ 1612:

գրելու գրամս, քանի որ հռն իշխանութեան ոյս
արտանութիւնը կը վայելէին¹: Ամենազիռ շատ
աւարորթնեակ երեւոյթ պիտի ըլլար, եթէ Լոռի
վիւրիկեան բազրատանի տաւնը ունենար իշխա-
նութիւն մը, որտեղ զուրկ էին Ան-յ Բազրատա-
նիք և որոց հպատակ էր անիկա:

Ան ո՞ր շրջանին կ'իյնայ գրամս, կը դժուա-
րինը պատասխանել: Այ հայ ոչ ոչ պացի պա-
մացիրները ունին ոյս մասին յիշատակութիւն:
Պատելով հայերէն նշանագիրներու նկարա-
գրէն, ըստ հնագրութեան, գրամս պիտի վերա-
բերի Ճ. — Ճ. գարու: ուր միջին Ալարովնեանն
է: բալորդիրը խոռն երեւան կու զաւ: Օրինակի
համար՝ “Թ.”, “8.” շատ նման էն 999ին կողո-
վին գրուած յիշատակուրանի գրերուն (հմա-
տաշեան՝ Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ,
էջ 68). այստեղ հետարրարական է նաև Եր-
րազարդաւութեալ, որ նաև 999ի Յիշատակու-
րանին մէջ կը աեւսուի (“թաւթի նարաու-
զատի”): Ազգնէ բառին ոզնէ ուղղագրութիւնը
անշառ աշխարհիկ արուեստաւորին արիսու-
թեանէն է, եւ չի կրնար Շատթեան դէմ զիա-
նկատութէ:

¹ J. De Morgan, Histoire du Peuple Arménien
Paris 1919, 4e 145.

1249 (47 71)

1256 (47 71) 1257 (47 71)

(47 71) 1258 (47 71)

1259 (47 71)

1260 (47 71) 1261 (47 71)

1262 (47 71) 1263 (47 71)

1264 (47 71)

1265 (47 71)

1266 (47 71)

1267 (47 71)

1268 (47 71)

1269 (47 71)

1270 (47 71)

1271 (47 71)

1272 (47 71)

1273 (47 71)

1274 (47 71)

1275 (47 71)

1276 (47 71)

1277 (47 71)

1278 (47 71)

1279 (47 71)

